

Lars Christian Risan
Siri Nørve

Universell utforming – kunnskap, makt og moral

Tittel: **Universell utforming – kunnskap, makt og moral**

Forfatter: Lars Christian Risan, Siri Nørve

NIBR-notat: 2012:113

ISSN: 0801-1702
ISBN: 978-82-7071-954-9

Prosjektnummer: 2911

Prosjektnavn: Universell utforming – kunnskap, makt og moral

Oppdragsgiver: Husbanken

Prosjektleder: Lars Risan

Referat: Notatet samler to artikkelmanuskripter, «*Universell utforming*» og *historien som forsvant*, og *Universell Utforming og den vanskelige avgrensingen av «alle»*. Artikkelen er basert på en begrepshistorisk studie av prinsippet «universell utforming», og de viser at prinsippet har mange viktige forløpere i norsk boligforskning. Den første artikkelens hovedfokus er på hvordan denne begrepshistorien gir oss ny forståelse av etterkrigstidens boligpolitikk og boligforskning i Norge. Den andre artikkelens fokuserer tettere på hvordan og i hvilken grad ulike versjoner av «universell utforming» har forsøkt å forme norsk boligpolitikk.

Sammendrag: Norsk

Dato: Oktober 2012

Antall sider: 51

Utgiver: Norsk institutt for by- og regionforskning
Gaustadalléen 21
0349 OSLO

Vår hjemmeside: Telefon: 22 95 88 00
Telefaks: 22 60 77 74
E-post: nibr@nibr.no
<http://www.nibr.no>

Org. nr. NO 970205284 MVA

© NIBR 2012

Forord

Dette notatet rapporterer arbeidet som er utført i prosjektet «Universell utforming – kunnskap, makt og moral». Prosjektet er gjort med kompetansetilskudd fra Husbanken. Notatet består av to artikkelmanuskripter, som er sendt til tidsskrifter for fagfellellevurderinger. De endelige publiseringene av artiklene vil avvike fra disse manuskript

Prosjektmedarbeiderne har bestått av NIBR-forskerne Erik Henningsen, Siri Nørve og Lars Risan. Underveis har disse forskerne intervjuet og snakket med en rekke personer innenfor feltene funksjonshemming- og boligpolitikk. De har fått viktige innspill fra Olav Rand Bringa, Tore Lange og Guri Henriksen. Nora Gotaas har bidratt med gode faglige diskusjoner og kommentarer til artikkel 1, og vi takker også følgende personer for mange konstruktive innspill til en eller begge manuskriptene: Jon Guttu, Olav Rand Bringa, Tore Lange, Vidar Enebakk, Trond Haug og Kari-Anne Ulfsnes.

Lars Risan har skrevet innledningen og artikkel 1. Lars Risan og Siri Nørve har skrevet artikkel 2.

Oslo, oktober 2012

Trine Myrvold
Forskningsjef

Innhold

Forord.....	1
Figuroversikt.....	3
Sammendrag.....	4
1 Artikkel 1: «Universell utforming» og historien som forsvant.....	6
1.1 Universell utforming i funksjonshemmingsdiskursen.....	8
1.2 Begrepet skapes.....	10
1.3 Fra bruker til borger.....	12
1.4 «Arbeiderpartistatens reformteknokrati».....	14
1.5 Den sosiale boligbyggingen.....	17
1.6 Logisk positivisme og andre verdenskrig.....	18
1.7 Uføregruppa.....	19
1.8 Boysens «Boliger for eldre».....	19
1.9 Livsløpsboligen.....	20
1.10 Boysens seire og tap.....	21
1.11 Tausheten.....	22
1.12 «Universell utforming» som avpolitisert «planlegging for alle».....	23
2 Artikkel 2: Universell utforming og den vanskelige avgrensingen av «alle».....	26
2.1 Fra velferdspolitik til reguleringspolitikk?.....	28
2.2 «Planlegging for alle» som et sosialdemokratisk «generelt alle».....	29
2.2.1 Boysens «Boliger for eldre».....	30
2.2.2 Uføregruppa ved Byggforsk, 1970-tallet.....	32
2.2.3 Livsløpsboligen, 1981, som et «konkret alle».....	33
2.2.4 Minstestandarden, 1992.....	35
2.3 «Universell utforming» som et reguleringspolitisk «generelt alle».....	36
2.3.1 Begrepet «universell utforming» som et generelt alle.....	37
2.3.2 Generaliseringens grenser.....	38
2.3.3 «Ingen hindring».....	38
2.3.4 Handikapforbundets brosjyrer.....	41
2.3.5 Likeverdige men forskjellig?.....	42
2.3.6 Fra universell utforming til TEK 10.....	43
2.4 Refleksjoner: Boliger for uføre?.....	45
Litteratur.....	48

Figuroversikt

Figur 2.1	Tore Lange og Ragna Hansen argumenterer for hevet fotgjengerovergang i Arbeiderbladet, høsten 1970. Tegning av Gunnar Selnæs.	32
Figur 2.2	Husbanken, Kommunal- og regionaldepartementet og Byggteknisk Etats annonse i kampanjen «Ingen Hindring».	40

Sammendrag

Lars Christian Risan, og Siri Nørve

Universell utforming – kunnskap, makt og moral

NIBR-notat; 2012:113

I dialog med Husbanken utviklet vi et mandat for å skrive om begrepet «universell utforming» på en måte som var *diskursanalytisk* og *teoretisk eksplorerende* (heretter «teoretisk utforskende»). Vi skulle i hovedsaklig gjøre et dokumentstudie. Det å være teoretisk utforskende når mandatet også er å beskrive et empirisk felt – universell utforming – kan være utfordrende. Vi har tatt den utfordringen, men har med det ikke sett det som noe poeng å *utforske selve teorien*. Altså, vi har ikke sett det som noe poeng å utforske hvorvidt en diskursteoretiker som Michel Foucault har tenkt feil eller ufullstendig om hva begreper som for eksempel «diskurs» eller «genealogi» innebærer. Snarere har det å være «teoretisk utforskende» for oss betydd å være *empirisk på en bestemt måte*. For å vise hva vi mener med det, må vi først si litt generelt om hva vi forstår med ordet «diskursanalyse».

En diskursanalyse er en *metode*. Det er en måte å forholde seg til tekster, utsagn, materielle strukturer og handlinger på, hvor man ser etter sammenhenger mellom disse, både i tid og rom. Det innebærer å ha en oppmerksomhet på hvordan det noen skriver, sier eller gjør kommer til uttrykk andre steder, og til andre tider. Man driver en type detektivarbeid hvor man ser etter *spor, virkninger, eller effekter*. God diskursanalyse, slik vi liker den, likner på god «aktør-nettverks teori» (Latour, 2005). Man følger «aktøren», men med lite fokus på intensjon bak det som sies eller gjøres og maks fokus på effekten av det. Fokuset er på det det Bruno Latour kaller «transformasjonen» (i form av noe som skjer) gjennom nettverk, heller enn på «in-formasjonen» (i form av noe som er).

Noen ganger er disse sporene eller transformasjonene tydelige, som når et dokument eksplisitt referer til et annet. Andre ganger er de mer implisitte, og man mer aner en sammenheng enn ser den tydelig. Noen ganger kan man se at argumenter som er tydelige og eksplisitte over tid begynner å komme i bakgrunnen. Det kan skje fordi en forståelse eller en idé mister betydning, og blir glemt på historiens skraphaug. Men det kan og skje fordi forståelsen blir *viktigere*. Den kan bli skjult fordi den begynner å bli hegemonisk, blir noe folk tar for gitt, noe som *selvfølgelig* er i bakgrunnen, og som man derfor ikke trenger, tør, vil eller kan problematisere. Det hegemoniske skaper *tausheter*. Noen ganger må man altså se etter det subtile og utydelige for å finne det viktigste.

Det vi da har brukt mandatet om å være «teoretisk utforskende» til er følgende: Vi har sett etter det som muligens er hegemonisk, men som er relativt godt skjult. Dette har ikke bare gitt oss mulighet til å se det som var viktig, men også til å finne noe

som ikke de fleste innen feltet visste om fra før. Vi har gjort dette ved å tillate oss å forfølge de sporene som i utgangspunktet kunne virke små og uvesentlige, til og med spekulative, for å se hvor de kunne lede oss. Det har gitt resultater. Vi har funnet sammenhenger vi ikke kjente til på forhånd, og for å beskrive disse sammenhengene har vi måttet være utforskende i ordbruken. Leseren vi dermed møte begreper som *politisert vitenskapsfilosofi*, det *generelle alle* og det *konkrete alle*. Vi henviser til artiklene for en forståelse av disse begrepene. Her nevner vi dem bare for å vise at det er med slike ord vi har vært teoretisk utforskende.

Diskursanalyse og aktør-nettverksteori er altså *metoder*. Men de er ikke reservert til den delen av forskningen som kalles «datainnsamling» eller «feltarbeid». Metoden omhandler hele forskningsprosessen, og er minst like viktig når man skriver den endelige artikkelen som når man leser dokumenter eller intervjuer personer. Metoden består i at man leter etter forbindelser i empirien. Disse forbindelsene finner man ikke ved bare å se på en stor bunke data. Man finner dem når man prøver å skrive dem sammen til en tekst. Det er i skriveprosessen at man anvender språkets logikk, og det er med den logikken man ser nye forbindelser, om det finnes paradokser eller kompleksiteter, eller udokumenterte sprang som trenger ytterlige undersøkelser.

Vi har skrevet oss gjennom disse artiklene mange, mange ganger, oppdaget nye forbindelser underveis, og lett etter nye ord for å beskrive disse forbindelsene. Gjennom en slik prosess blir forbindelser i empirien viktigere og viktigere, og i det endelige resultatet er verken «diskursanalyse» eller «aktør-nettverksteori» spesielt godt synlig. I et godt snekret hus er det få synlige spor etter snekkerens hammer og sag. På samme måte; en ferdig aktør-nettverk- eller diskursanalyse er ikke spekket med referanser til Bruno Latour, Michel Foucault eller andre sosialfilosofer. De var gode å ha underveis. Takk til de franske filosofer. Men i det ferdige resultatet er referanselisten preget av empiriske heller enn teoretiske tekster. *Det* er for oss et resultat av å være teoretisk utforskende.

1 Artikkel 1: «Universell utforming» og historien som forsvant

Av Lars Risan

Manuskript

Endelig versjon trykket i *Tidsskrift for samfunnsforskning*, nr 3, 2013

Sammendrag:

Denne artikkelen er en begrepshistorisk studie av «universell utforming». Den viser hvordan begrepets direkte forløpere ble utviklet av noen av de sosiotekniske arkitektene som Rune Slagstad har karakterisert som «arbeiderpartistatens ingeniørarkitekter» (Slagstad 1998). Artikkelen viser også hvordan begrepet «universell utforming» rundt 2000-tallet utformes gjennom en bestemt historisering, hvor det knyttes til en utvikling i USA heller enn til en norsk kontekst. Dette skjer i en samtid hvor de som skapte begrepets forløpere diskrediteres som teknokratiske, antidemokratiske positivister. Artikkelen viser derved hvordan begrepet oppstår innenfor en politisert vitenskapsfilosofisk kontekst, hvor realisme og positivisme er suspekt, i bred politisk forstand, mens sosialkonstruktivisme fremheves som politisk og moralsk godt. Forfatteren argumenterer for at denne dikotomien har formet den allmenne forståelsen av «universell utforming» på måter som både er empirisk og normativt tvilsom, og viser hvordan en ny forståelse av begrepets forhistorie også gir oss et nytt blikk på deler av norsk etterkrigshistorie.

Nøkkelord: universell utforming, norsk bolighistorie, Norges Byggforskningsinstitutt, Carsten Boysen, positivismekritikk

Abstract:

Through a historical study of the term “universal design” the article shows how the immediate precursors of the concept were developed by some of the socio-technical architects that Rune Slagstad has characterized as “the technocratic engineers of the Labour State” (Slagstad 1998). The article also shows how “universal design” around the 2000s is created through a specific way to historize the concept, where it is linked to developments in the United States rather than in Norway. This occurs at a time where the Norwegian creators of the precursors of the concept are discredited as technocratic, anti-democratic positivists. Thus the paper shows how the notion of “universal design” is created within a politicized philosophical context, where realism and positivism are seen as suspect, in a broad political sense, while social constructivism is seen as politically and morally good. The author argues that this dichotomy has shaped the general understanding of “universal design” in ways that are both empirically and normatively questionable, and shows how a new

understanding of the term's history also provides a new perspective on aspects of the Norwegian post-war history.

Keywords: universal design, Norwegian housing history, the Norwegian Building Research Institute, Carsen Boysen, critique of positivism

«Universell utforming» har i løpet av 15 år blitt et etablert begrep i norsk forvaltning. Begrepet ble første gang brukt i 1997. Allerede i 2001 ble det et sentralt premiss i det som ble det nye århundrets sentrale policy-dokument innen funksjonshemming, Manneråkutvalgets NOU *Fra bruker til borger* (Manneråk, 2001). Prinsippet «universell utforming» går i korthet ut på at funksjonshemmede i størst mulig grad skal kunne bruke standardløsninger, heller enn spesialløsninger, i alle menneskeskapte miljøer – fra boliger til nettsider – slik at man i utgangspunktet «planlegger for alle». Alle politiske partier er tilhengere av prinsippet, og prinsippet har bred støtte i organisasjonslivet.

Jeg har gjort en begrephistorisk studie av «universell utforming», og har funnet at begrepet har sine forløpere i boligpolitikken og boligforskningen til det Rune Slagstad kalte den norske «arbeiderpartistaten» (Slagstad 1998). Samtidig finner jeg at denne historiske forankringen av «universell utforming» gir oss ny forståelse av det Slagstad kalte «arbeiderpartistatens ingeniørarkitekter», og derved et nytt blikk på deler av norsk etterkrigshistorie.

Like sentralt som funnet av «universell utformings» røtter i norsk byggforskning er det faktum at denne forhistorien fort blir underkommunisert i etableringen av begrepet, parallelt med at de «ingeniørarkitektene» som skapte begrepets innhold, de jeg heretter vil kalle de sosiotekniske byggforskerne, ble delegitimert i norsk offentlighet. Tausheten om begrepets norske forhistorie viser seg å være sentral for å forstå begrepets utbredelse og dets innhold.

For å forstå etableringen av denne tausheten i den brede norske akademiske offentligheten er to hendelser sentrale. For det første; publiseringene av Ketil Rolness' bok *Med smak skal landet bygges* (1995), og Slagstads bok *De nasjonale strategier* (1998). Disse publiseringene formidler det samme budskapet om den sosiotekniske boligforskningen, nemlig at dette besto av en gruppe autoritære og antidemokratiske arkitekter, som forfektet en naiv positivisme og en mekanisk marxisme. For det andre: Innenfor rekken av dokumenter og hendelser som etablerer begrepet «universell utforming» fra 1997 og utover er det spesielt NOUen *Fra bruker til borger* som eksplisitt bryter alle historiske bånd til norsk sosioteknisk byggforskningshistorie, og etablerer historien om at prinsippet «universell utforming» i sin helhet er hentet fra USA.

En viktig effekt av den tausheten som skapes er at prinsippet kobles fra sine sosialistiske og sosialdemokratiske forløpere, for derved å få en bredere partipolitisk appell. Den politiske høyresiden kan derved argumentere for at «universell utforming» skaper «like muligheter for alle». Man kunne tro at den politiske venstresiden var mindre begeistret for denne vridningen, spesielt fordi den sosiotekniske kunnskapen som omgås i stillhet så «planlegging for alle» i et økonomisk klasseperspektiv, i tillegg til et funksjonshemmingsperspektiv. Venstresiden støtter imidlertid «universell utforming» like sterkt som høyresiden. En grunn til det er at begrepet blir forstått innenfor en bestemt politisert

vitenskapsfilosofisk ramme, en ramme hvor liberal sosialkonstruktivisme og hermeneutisk fortolkning står i opposisjon til teknokratisk realisme og positivisme. Politiseringen ble gjort av venstrepolitiske akademikere som Rune Slagstad (Slagstad 1998), såvel som av konservative akademikere som Francis Sejersted (Sejersted, 1991), og innenfor en bred liberal-akademisk norsk offentlighet som spente fra Skjervheims filosofiske tekster til Gudleiv Forrs kommentarer i Dagbladet. Innenfor denne liberale rammen blir «universell utforming» en god ting, fordi dets sosiale miljøfokus på funksjonshemming anses som et endelig oppgjør med den medisinske realismen (Grue, 2006).

Artikkelen vil vise hvordan det å følge etableringen av *taushet* kan være like viktig for å forstå hvordan ny virkelighet skapes, som å følge den eksplisitt formulerte kunnskapen. Dette fordrer en liten teoretisk refleksjon over tausheters betydning. Vi har vel alle erfart betydningen av det tause, for eksempel i det som på engelsk heter «the elephant in the room», det alle i en forsamling vet, men ingen tør si høyt. Som religiøse eller kulturelle tabuer kan det usagte forme praksis, og da kan de være refleksivt kjente for noen av utøverne, eller en del av en ureflektert praksis for andre (Douglas, 1970). I sin mest elementære form er «ingenting» like meningsbærende som «noen ting», som i digital kommunikasjon, hvor mangelen på en impuls – «0» – er like viktig som tilstedeværelsen av en impuls – «1» (Bateson, 1987). Tausheter kan også forme historiens gang fordi enkelte historiske fakta skrives ut av historien og derved ikke får noen virkningshistorie, mens andre hendelser skrives inn i historien og får en selvforsterkende virkningshistorie – til dels ved at de gjenfortelles mange ganger *fordi* de allerede er gjenfortalt mange ganger før.

«Universell utforming» er et resultat av både eksplisitt kunnskap og taushet som sammen utgjør et bestemt kommunikasjonsmønster eller et diskursivt rom som setter grenser for det som kan sies såvel som for det som *ikke* kan sies, gitt en bestemt tid og et bestemt tematisk felt (Foucault, 1972). Denne artikkelen vil følge genealogien til dette kommunikasjonsmønsteret, og til det formål har jeg brukt ulike kilder og teknikker. Jeg har fulgt tekstene som etablerte og gikk forut for «universell utforming», og supplert dokumentstudiet med data fra samtaler med de som skapte begrepet og noen av deres forfedre og -mødre innen den sosiotekniske byggforskningen. Deler av norsk byggforskningshistorie vil stå sentralt, både fordi det var denne forskningen som ledet til begrepet «universell utforming», og fordi delegitimeringen og usynliggjøringen av denne forskningen har bidratt til å skape nåtidens versjon av «universell utforming».

1.1 Universell utforming i funksjonshemmingsdiskursen

Begrepet «universell utforming» skal i praksis brukes av en tverrfaglig krets av designere og ingeniører – av alt fra nettsider til dørhåndtak. Men det er innen funksjonshemmingspolitikken at det abstrakte begrepet først vant fram. Vi kan forstå denne seieren på bakgrunn av at begrepet ble forstått som et framskritt i forhold til tre sentrale dikotomier innen funksjonshemmingsdiskursen.

Den første dikotomien i samtidens funksjonshemmingsdiskurs hvor «universell utforming» er på den normativt riktige siden, er den mellom den medisinske modellen og ulike sosiale modeller for funksjonshemming. Den medisinske modellen

ser (eller så) funksjonshemming som en medisinsk mangel ved individet, mens ulike former for sosiale modeller forstår funksjonshemming som et misforhold mellom individ og samfunn. I sin historiske gjennomgang av denne dikotomien finner Tøssebro et tidlig uttrykk for en slik sosialt sensitiv «misforhold»-forståelse i en norsk stortingsmelding fra 1966 (St. melding 88, 1966-67, se Tøssebro, 2010:24).

De ulike sosiale modellene som i hovedsak oppsto fra 1970-tallet og utover var ofte politisk radikale; man argumenterte for å endre et *funksjonshemmende* samfunn, heller enn å endre eller patologisere kroppene til det man innenfor disse modellene forsto som marginaliserte mennesker, ikke «syke» mennesker. I de relasjonelle modellene for funksjonshemming er det ikke egentlig noen motsetning mellom det medisinske og det sosiale aspektet. Man kan enten fokusere på det medisinske ved en funksjonssvekket kropp, eller på de sosiale sidene ved et funksjonshemmende miljø.

Lars Grue legger vekt på at det var med Manneråkutvalgets NOU (og derved «universell utforming») at den sosiale modellen for fullt slo gjennom i statsforvaltningen, for derved endelig å parkere den medisinske modellen som funksjonshemmingspolitisk strategi (Grue, 2006:38). De første dokumentene som definerte «universell utforming» bekjente seg til en pragmatisk, relasjonell modell, ikke en radikal konstruktivisme som la alt ansvar for funksjonshemming i miljøet (Aslaksen, Bringa, Bergh, & Heggem, 1997; Bringa, 1998; Mannerå, 2001). Grue (og siden Tøssebro (2010)) legger likevel vekt på at med Manneråkutvalgets NOU og «universell utforming» legges alt *politisk* fokus på miljøet. «Universell utforming» er kun en designstrategi, ikke en medisinsk strategi.

Den andre store dikotomien innen funksjonshemmingsfeltet hvor universell utforming havner på den riktige siden, er den mellom institusjonalisering og normalisering. På slutten av 1960-tallet ble de skandinaviske landene ledende i prosessen med å avvikle de store institusjonene for psykisk utviklingshemmede. Arne Skouen var denne bevegelsens fremste talsperson, og hans argumentasjon var både krass og teknokratisk. I TV-programmet «Åpen post» omtalte han en spesialskole for barn som en konsentrasjonsleir. Det traff hardt, fordi bygningen under andre verdenskrig hadde vært gjort om til provisorisk fengsel av nazistene, og ble spesialskole igjen etter krigen, nesten uten bygningsmessige endringer. Skouen var en av de første som kritiserte helsedirektør Karl Evang, av Slagstad trukket fram som en av etterkrigstidens store «reformteknokrater». Skouen skrev:

«Det jeg hadde beundret hos ham [Evang], lot seg ikke mobilisere i kamp for psykisk utviklingshemmede. Hans skremmende effektivitet hadde bare utålmodighet til overs for individer som ikke kunne holde følge.» (Skouen & Gullvåg, 1996:227)

Begrepet «universell utforming» viderefører den integreringen og normaliseringen som startet med kritikken av institusjonene. Det er her viktig å merke seg at både oppgjøret med den ensidig medisinske modellen og med de store institusjonene har noe felles, i det at de kritiserer faget medisin, ikke i sin helhet, men som autoritær, patriarkalsk institusjon. Denne kritikken er til dels faglig forankret. Men like viktig er det at denne kritikken i hele etterkrigshistoriens liberale frigjøringssetos er bredt, intellektuelt såvel som populærkulturelt forankret. Den spenner fra Foucaults gjennomgang av sykehusets historie (Foucault, 1976) til Milos Formans *Gjøkeredet*. Den generelle ambisjonen bak prinsippet universell utforming er at man «i størst

mulig grad» (Manneråk, 2001:12) skal nå likeverdig deltakelse og «full likestilling», og at man derved jobber seg ut av den stigmatiseringen og maktrelasjonen som blant annet lå i det Foucault kalte «the medical gaze».

Den tredje viktige dikotomien innen funksjonshemmingsfeltet hvor «universell utforming» har blitt skrevet inn som et framskritt, er den mellom det velferdspolitiske versus det rettighetspolitiske regimet. I sin historiske utlegning av norsk funksjonshemmingspolitikk beskriver Tøssebro dette skillet. Skandinavia var tidlig ute med å integrere funksjonshemmede ved hjelp av velferdspolitiske ordninger rettet mot de funksjonshemmede. USA var tidlig ute med å tilrettelegge samfunnet for øvrig for funksjonshemmede (Tøssebro, 2010:112ff). Tøssebro beskriver så «universell utforming» som et fenomen som kondenserer det han anser som den viktigste utviklingen innen funksjonshemmingsfeltet siden 1990: Man «ser til USA» (Tøssebro, 2010:112), og utfyller derved den skandinaviske velferdsstaten med amerikansk rettighetspolitikk.

Den viktigste grunnen til at «universell utforming» oppfattes som amerikansk, er at termen og den generelle definisjonen er ganske ordrett oversatt fra amerikansk. Her er den i originale definisjonen av «universell utforming»:

Universal design: The design of products and environments to be usable by all people, to the greatest extent possible, without the need for adaptation or specialized design. (The Center for Universal Design, 1995)

«Universell utforming» appellerte altså til den politiske høyresiden ved at universell utforming kan forstås som en impuls fra det liberale USA. Mens de liberale, både til høyre og venstre, fikk sitt fordi begrepet er på den riktige siden av det politiserte vitenskapsfilosofiske skillet mellom sosialkonstruktivisme og teknokratisk, medisinsk realisme, til fordel for konstruktivismen.

1.2 Begrepet skapes

I 1994-95 leier det statlige Rådet for funksjonshemmede inn konsulent Olav Rand Bringa for å lage informasjon om tilgjengelighet for funksjonshemmede. Bringa er ingeniør fra NTNU, innenfor bygg og planlegging. Etter utdanningen var han sivilarbeider hos Handikapforbundet, i perioden 1978-79. Han fikk så jobb i forbundet, og jobbet blant annet med å utvikle begrepet «divsløpsboligen» (Seierstad, Jacobsen, & Bringa, 1981).

Bringa forteller oss at når han begynte i Rådet for funksjonshemning ble «tilgjengelighet» i alminnelighet oppfattet som et sosialpolitisk virkemiddel for en liten gruppe mennesker. Han så et behov for å løfte problemstillingen til noe mer generelt, og så at de trengte et begrep som lignet «divsløpsboligen», men som favnet videre, slik at de kunne navngi et prinsipp ved all design. Ved å følge dette prinsippet kunne man designe «for alle». Han og Rådet ønsket også å finne et begrep som ikke støtet noen vekk, verken ideologisk, partipolitisk eller på andre måter. Bringa endte altså opp med å oversette det amerikanske «universal design», både begrepet og definisjonen, og fikk den fortolkningsmessige åpenheten han søkte med termen «universell utforming».

Slik «universell utforming» ble utformet ligner det på det antropologen Viktor Turner kalte *mangetydige* symboler (Turner, 1967). I den konteksten de fungerer kjennetegnes slike symboler ved at de *ikke* har én spesifikk referent. Derved kan – og vil – ulike lesere legge ulik mening i dem. Mangetydige symboler kan derfor være samlende for en heterogen gruppe. Religiøse symboler og nasjonalflagg er mangetydige. (Motsetningen til det flertydige symbolet er det (forsøksvis) entydige symbolet. Trafikkskilt er laget for å være så entydige som mulig, i sin trafikale kontekst.)

«Universell utforming» ble også utformet som et *egennavn*, og det er en språklig nyvinning: Når man søker i Retriever.no dukker ikke «Universell utforming» opp før i 1999. Bringa sjekket ut dette selv når han utformet termen, og Norges språkråd bekreftet for ham at dette var en språklig nyvinning. Termen «Universell utforming» altså utformet som et nytt mangetydig symbol, laget for å samle heller enn å splitte. Og med det hadde Bringa og Rådet for funksjonshemmede det inkluderende symbolet de trengte, byplanleggingens, arkitekturens og designets nasjonalflagg: en «planlegging for alle!»

Den andre oppgaven for Bringa og Rådet for funksjonshemming besto i også å kunne vise til et konkret innhold bak det mangetydige symbolet. Det gjorde de ved å skrive to dokumenter, *Veiviser til universell utforming*, (Bringa, 1998, første gang utgitt i 1995), og *Universell utforming. Planlegging og design for alle* (Aslaksen et al., 1997). Dette er de to første dokumentene hvor begrepet «universell utforming» forekommer. Dokumentene introduserte prinsippet og de ga det et konkret innhold, og Bringa omtaler dem som sentrale for det strategiske arbeidet som fulgte; det var viktig å ha noe konkret å vise til når Rådet for funksjonshemmede skulle argumentere for prinsippets betydning, i møte med organisasjoner, politikere og statsapparat. Derfor er det verdt å se nærmere på disse dokumentene, og det mest slående ved dem er følgende: Det første dokumentet, veiviseren, er på omlag 110 sider. Kun *tre* sider forholder seg til en typisk funksjonshemmingsdiskurs, og bruker begreper som «likestilling», «deltakelse» og «integreering». Det andre dokumentet er på 30 sider; seks av dem handler om «funksjonshemming» som sådan.

De til sammen 9 sidene skriver seg inn i den typiske funksjonshemmingsdiskursen vi skisserte over, og de gir en generell innsikt i tematikken: ønsket om likestilling, og betydningen av å unngå et miljø som virker ekskluderende og stigmatiserende. Et typisk trekk ved disse små tekstbitene er at de ikke reiser noen polemisk eller ideologisk front mot noen, bortsett fra en liten brodd mot den medisinske realismen (Bringa, 1998:9). Effekten er klar: Disse 9 sidene skriver «universell utforming» inn i funksjonshemmingsdiskursen på en måte som, igjen, favner heller enn å splitte.

Hva inneholder så de resterende 131 sidene av de to første dokumentene som definerte «universell utforming»? Kort oppsummert består den lange, midterste delen av *Universell utforming. Planlegging og design for alle* (1997) av tre kapitler. Kapitlene gir en generell introduksjon til hvordan samfunnsplanlegging, arkitektur, og produktdesign kan gjøres inkluderende «for alle». De er skrevet for lesere som ikke kjenner temaene fra før, og er til dels historiske. Seksjonen om arkitektur inkluderer sosial boligbygging, og går tilbake til byggingen av Ullevål Hageby på 1920-tallet.

Veiviseren (begge versjonene) inneholder en lang gjennomgang av ulike bygde fysiske miljøer, så som «adkomst og inngangspartier» og «terminaler for kollektivtrafikk». Disse ulike fysiske miljøene presenteres med en dobbeltside hver. Hver dobbeltside

består av en liten, pedagogisk tekst, et fotografi av et godt og allerede eksisterende eksempel av det gitte fysiske miljøet, en tegning av en ideell løsning, og av et sett referanser til videre lesning. Ved å følge referansene kan man få et fylldig bilde av hvordan de ulike miljøene kan, bør og må utformes, og man kan se hvor Bringa hentet sin kunnskap fra.

Det store flertallet av disse referansene er til to hovedkategorier, nemlig til *byggforskriftene med tilhørende veiledning* og til *Byggforskserien*, utgitt av Norges byggforskningsinstitutt (NBI, også kalt Byggforsk), men det er også mange referanser til brosjyrer fra organisasjoner for funksjonshemmede. Referansene til byggforskriftene har navn som bl.a. «*Brukebarhet. Planløsning og størrelse*» og «*Innemiljø. Luftkvalitet*». Byggforskserien har titler som «A 320.211 *Tilpassing til funksjonshemmede*» eller «A 323.101 *Inngangsparti*».

Det er fra disse tekstbitene Bringa henter informasjon om hvordan man må eller burde/kunne bygge hus og utearealer for å møte funksjonshemmedes behov. Det Bringa altså gjorde når han utviklet «universell utforming», var å ta den kunnskapen som var utviklet på bolig- og byggområdet, inklusive utearealene, generalisere denne til et allment inkluderende prinsipp, navngitt i det samlede symbolet «universell utforming», for deretter å argumentere for at man bør anvende dette prinsippet på design av alt fra barberhøvler til busser.

1.3 Fra bruker til borger

Norges Handikapforbund er blant de første til å plukke opp begrepet «universell utforming», og lager raskt flere publikasjoner om prinsippet. Disse dokumentene følger Bringas tekster ganske tett, både i bruk av eksempler, og i ideologi. Eksempelene er hentet fra allerede bygde offentlige uteområder, offentlige bygg og boliger (Bergh & Henriksen, 1998; Haug, 2001; Haug & Aslaksen, 1998; Heggem & Dobloug, 2000; Myrdal, 2005). Ideologisk følger Handikapforbundet Bringa ved at de beskriver en «planlegging for alle» hvor funksjonshemmede er så integrert og normalisert at de ikke vektlegges som gruppe. «Universell utforming» illustreres således med bilder som ikke alltid er «handikap-fokusert», for eksempel av et godt tilrettelagt torg, hvor barnevognene har en like naturlig plass som de bevegelsehemmede (Haug, 2001:29), eller av et barnevennlig, bilfritt uteareal i et boligområde, hvor man ikke kan se at gangveiene er «tilpasset funksjonshemmede» – fordi de er universelt utformet på en måte som inkluderer alle (Haug 2001:5).

Utover 2000-tallet skjer det imidlertid en dreining i det meste som skrives om universell utforming. Referansene som viser hvordan prinsippet springer ut av kunnskap om hvordan man bygger boliger, bygg og uteområder – inklusive allerede bygde miljøer – forsvinner, og de fleste dokumenter og akademiske arbeider begynner presentere «universell utforming» som noe som i sin helhet ble hentet fra USA på midten av 90-tallet. Den helt sikkert viktigste kilden til denne dreiningen er Manneråkutvalgets rapport *Fra bruker til borger*, for det er her dreiningen skjer først, og det er denne rapporten som blir 2000-tallets viktigste policydokument innen funksjonshemmingsfeltet.

Det er ganske påfallende å se hvordan *Fra bruker til Borger* gjør denne dreiningen. NOUen har mange referanser både til norsk boligforskning, og til tidligere

normeringer, som «livsløpsstandarden». Men ingen steder i dokumentet kobles denne fagtradisjonen til «universell utforming». NOU-en introduserer «universell utforming» med følgende setning: «Universell utforming er en formgivnings- og planleggingsstrategi som introduserer likestilling som et viktig element i fysisk utforming av samfunnet» (Manneråk, 2001:14). Den viser så til hvordan «universell utforming» er en oversettelse av den amerikanske definisjonen av universal design, og de tilhørende syv punktene som spesifiserer definisjonen, hentet fra «The Principles of Universal Design» (The Center for Universal Design, 1995). NOUen plasserer begrepet historisk på denne måten: «Innholdet og tankegangen bak begrepet universal design ble beskrevet av arkitekt Michael Bednar i USA på 1970-tallet, men ble for alvor tatt i bruk ved innføringen av ADA-lovgivningen (Americans with Disabilities Act) i 1990» (2001:14). Dokumentet refererer ikke til Bringas tekster, og nevner ikke med et ord hvordan etableringen av «universell utforming» trakk tungt på etablert norsk kunnskap og byggetradisjon innenfor feltet «planlegging for alle». Men det er liten tvil om at utvalget kjente til Bringas tekster, for disse tekstene var de sentrale referansene for det meste som ble skrevet om universell utforming før 2001, og Bringa leverte selv tekst til NOUen (Manneråk, 2001:16). Den eneste historiske koblingen NOUen gjør mellom «universell utforming» og tidligere norsk boligpolitikk og boligforskning, er etableringen av et brudd:

Den norske boligpolitikken har vært karakterisert av manglende helhetlig tenkning og praksis om hvordan man kan imøtekomme de ulike behov knyttet til bolig mennesker med funksjonsnedsettelse har. Man har i planlegging og bygging tatt utgangspunkt i den delen av befolkningen som ikke har nedsatt funksjonsevne, dvs. man har ikke lagt universell utforming til grunn ved utforming boliger og boområder. (Manneråk, 2001:201–202)

Introduserte det amerikanske universal design/universell utforming likestilling i norsk fysisk utforming, slik NOUen påstår? Nei, på ingen måte, men med denne NOUen *introduseres* «universell utforming» for den humanistiske og samfunnsfaglige funksjonshemmingsdiskursen, og den introduserer begrepet på en måte som knytter alle historiske bånd til USA, og usynliggjør alle bånd til norsk byggforskningshistorie.

Jeg vet ikke hvorfor Manneråkutvalget usynliggjør båndene mellom norsk byggeteknisk kunnskap og universell utforming, for i forskningsprosjektet vårt har vi ikke hatt anledning til å intervju utvalgets medlemmer. Jeg kan altså ikke påstå at utvalget *velger* å usynliggjøre universell utformings norske forhistorie. Hvis man søker eksplisitte intensjoner er det kanskje mest sannsynlig at de bare så det som opportunt å fremheve forbindelsen til det rettighetfokuserte USA, for å vinne den politiske høyresiden i norsk politikk, uten at de tenkte så mye på hva de da implisitt valgte bort.

Men derved er det ikke sagt at dette valget var tilfeldig. Det viser seg, når man følger «universell utforming» bakover i norske dokumenter, at begrepet og det generelle prinsippet, via «livsløpsboligen» fra 1981, kan føres tilbake til en forskningsgruppe på 1970-tallet. Dette var «uføregruppa» ved Norsk Byggforskningsinstitutt. Gruppas ubestridte leder og senior het Carsten Boysen. Det var han som, i Norsk sammenheng, første gang formulerte prinsippet bak «universell utforming», nemlig at «hvis du planlegger for funksjonshemmede så planlegger du for alle» (Boysen,

Hansen, & Lange, 1974), og det går en direkte historisk linje fra «universell utforming» til Boysens arbeider. Boysen, viser det seg også, figurerte i norsk offentlighet samtidig med at «universell utforming» ble utformet, men i en helt annen sammenheng. Han var en av de nasjonsbyggerne som Rune Slagstad og Ketil Rolness diskrediterte som autoritære, marxistiske og positivistiske «ingeniørarkitekter». Når Manneråkutvalget valgte å knytte «universell utforming» entydig til det liberale USA, så valgte de også bort forbindelsen til den røde og radikale sosiotechniske byggforskningen som Boysen var en del av. Carsten Boysens forskning er altså sentral for utformingen av ideen om «planlegging for alle», men jeg skal begynne historien om ham med å se på hvordan Slagstad og Rolness på midten av 1990-tallet behandler norsk sosiotechnisk byggforskning.

1.4 «Arbeiderpartistatens reformteknokrati»

Den følgende diskusjonen har en dobbel ambisjon. For det første vil jeg fortelle en annen historie om deler av norsk boligforskning og arkitektur etter krigen enn den Slagstad og Rolness forteller. Det er en historie hvor vi både vil bli kjent med en annen side av «arbeiderpartistaten», og hvor vi både lærer noe om historien til Norge og noe om forhistorien til «universell utforming». I denne historien skriver jeg Slagstad og Rolness inn i teksten som akademiske kolleger. Det vil si, jeg lar dem spille en rolle hvor vi diskuterer et felles objekt, og hvor det både er legitimt og til dels prisverdig å være uenige. Vårt felles objekt er aspekter ved norsk boligforskning i etterkrigstiden.

For det andre vil jeg fortelle en historie om 1990- og 2000-tallet. Her forholder jeg meg til Slagstad og Rolness som empiri, og ambisjonen er å forstå den konteksten de er en del av. De to forfatterne former det diskursive rommet som «universell utforming» skrives inn i, og gir derved denne språklige nyvinningen noen muligheter, og vanskeliggjør noen andre.

Høsten 1995 skaper Ketil Rolness mye oppmerksomhet, i en massivt anlagt kritikk av norske interiørarkitekter, som han kritiserer for å ville designe folks hjem over hodene på folks egen smak. Han gjør det gjennom boken *Med smak skal landet bygges* (Rolness, 1995), en utstilling i Norsk Form og TV-serien *Hjem, kjære hjem*, hvor mange av de empiriske casene fra boken presenteres. Pressen, og spesielt Dagbladet, gir Rolness mye plass, både redaksjonelt, og i form av debattinnlegg. Utstillingen blir Norsk Forms mest besøkte gjennom tidene (Kjørup, 2004).

Rolness' primære mål er å vise spennet mellom interiørarkitekters belærende elitisme og vanlige folks smak. Men kampen mot interiørarkitektene inkluderer også de planarkitektene som «bygde landet» etter krigen. Han viser hvordan Norge etter krigen var preget av en enorm boligmangel, men også hvordan arkitektene etter 1945 hadde ambisjoner om mer enn bare å forme folks boliger. De ville forme folks *hjem*, og med det folks smak, vaner og livsstil. Arkitekten Odd Brochmann skrev i 1963: «Folk måtte lære seg å bo i tråd med det moderne liv, slik det virkelig var ...» (sitert i Rolness, 1995:47).

Rolness fører Brochmanns ambisjon om å skape «moderne» mennesker tilbake til til 1920-tallets funksjonalisme og 30-tallets positivistiske vitenskapsideal. Han referer til Slagstads liknende argument (Slagstad, 1995), og begge fokuserer spesielt på

hvordan dette idealet kom til uttrykk i spaltene til tidsskriftet *PLAN* (1933 – 1936), som ble utgitt av *Socialistiske arkitekters forening*. Sentrale bidragsytere til tidsskriftet inkluderte Carsten Boysen og Erik Rolfsen, som stiftet tidsskriftet. I *PLAN* argumenterte Boysen og Rolfsen blant annet for at man burde utvikle de småborgerlige «finstuene» ved å bygge kjøkkener som var så små at folk ble tvunget til å innta stuen som et funksjonelt bruksrom: «I de vanlige småleiligheter regner arkitekten med at spisingen skal foregå i stuen. Derfor gjøres kjøkkenet så lite som mulig» (*PLAN* 3/35, sitert i Rolness, 1995:49).

For arkitektene i *PLAN* var arkitektur, politikk og vitenskapelighet forbundet gjennom to typer determinisme; den historiske materialismen og dens «nødvendige sosialistiske konklusjon», og den logiske positivismen, den vitenskapelige sakligheten som kunne skaffe oss absolutt sikker kunnskap. Den siste determinismen kunne og burde være den første determinismens hjelpende hånd (Rolness, 1995:49–50).

Etter Rolness, i det som blir 1990-tallets mest omtalte historiebok, *De nasjonale Strategier* (1998), men også i *Nytt Norsk Tidsskrift* (1995), analyserer Slagstad den teknokratiske positivismen i norsk arkitektur. Han forteller en historie som supplerer og forsterker Rolness' analyse. Men Slagstad går lenger tilbake i tid enn det Rolness gjør, til sosiologen Sigurd Ibsen, som rundt 1900 argumenterte for å bygge opp en sosiologi som skulle være en «samfunnets naturlære» (Ibsen sitert i Slagstad, 1998:166). For Ibsen, skriver Slagstad, var det ikke noen forskjell mellom «det tekniske og det samfundslige fremskridt»: «Om det så er retferdighetskravet, dette specifikt sociale fenomen, så kan det sluttelig opfattes teknisk, henføres til en matematisk formel, til en ligning, som uttrykker en nøyaktig forholdsmessighet». (Fra Ibsens «Menneskelig Kvintessens», sitert i Slagstad, 1998:166) Slagstad viser så hvordan Carsten Boysen også ønsker seg en lignende positivistisk samfunnsvitenskap, 20 år senere: «... også de estetiske normer er gjenstand for en utvikling – og det blir en kombinert sosiologisk og psykologisk oppgave å påvise denne utviklings lovmessige sammenheng» (Boysen, 1930, sitert i Slagstad, 1998:184). Som Rolness, skriver altså Slagstad om *PLAN*-arkitektene Rolfsen, Rinnan, Brochmann og Boysen. Bildet han skaper av 30-tallets arkitektur-ideologi bekrefter scientismen, positivismen og den mekaniske marxismen. Han styrker Rolness' bilde, fordi han supplerer den samme historien med andre kilder enn de Rolness bruker, blant annet Dagblad-kommentator Gunnar Larsen.

Socialistiske arkitekters forening var en del av Mot Dag-bevegelsen, og i 1936 forlot Mot Dag – og derved også Socialistiske arkitekters forening – kommunismen, og meldte seg kollektivt inn i Arbeiderpartiet. Etter krigen fikk arkitektene som skrev i *PLAN* viktige stillinger i innenfor arbeiderpartistatens boligbygging. Frode Rinnan tegnet Lambertseter, Erik Rolfsen ble byplanleder i Oslo, Carsten Boysen ble med å danne Norske Boligbyggelags Landsforbund og Ungdommenes Selvbyggerlag, og ble i 1961 forsker ved det Norske byggeforskningsinstitutt. *PLAN*-arkitektene får derved en sentral plass i det Slagstad kaller arbeiderpartistatens reformteknokrati.

Slagstad og Rolness er ikke bare sammenfallende i sine analyser av det tidlige 1930-tallet, de er også like i sin analyse av etterkrigstiden. Og det de begge gjør, er å bruke 1930-tallet til å si noe om 1950- og 1960-tallet. La oss først se nærmere på hvordan Rolness beskriver overgangen fra 30-tallet til 50- og 60-tall. Følgende sitat oppsummerer hvordan Rolness forstår denne overgangen:

Etter krigen, da bolig mangelen var akutt, og alle partiene stilte seg bak samme kriseprogram, var tiden inne for en virkeliggjøring av PLAN-kretsens drøm:

Bare en bevisst offentlig boligpolitikk kan gjøre hele befolkningen klar over sine egne behov og få dem til å bryte med de vedtatte former. Uten å gå så langt foran i utviklingen at der blir en uoverstigelig kløft mellom det boligsøkende publikums utviklingstrin og de forslag som fremsettes til nye boligformer, må det offentlige være klar over utviklingens retning og rydde hindringene av veien både med sin byggevirksomhet og ved sitt opplysningsarbeide.

Man kunne fornye boligmassen og foredle menneskene samtidig.
(Rolness, 1995:50)

Det vi altså ser, i Rolness' brødtekst og dokumentert av ham gjennom sitatet i sitatet over, er at 1950-tallet besto i en virkeliggjøring av 30-tallets ideologi. Her skal man imidlertid lese Rolness' fotnoter ganske nøye. Sitatet i sitatet, viser det seg, er hentet fra PLAN, nummer 3, 1935. Brødteksten, derimot, gir det klare inntrykk av at sitatet er hentet fra 50-tallet, og at det på en uproblematisk måte er gyldig for 50- og 60-tallet. Han gjør det samme med flere andre sitater.

Slagstads beskrivelse av forholdet mellom PLAN-arkitektenes ideologi på 30-tallet og deres virke på 50- og 60-tallet – i «arbeiderpartistaten» – er, igjen, identisk med det bildet Rolness tegner. Også her styrker han Rolness' analyse, for han forteller den samme historien, men med annen kildebruk.

Slagstad diskuterer spesielt Erik Rolfsens gjerning under gjenoppbygningen av Finnmark og hans tid som byplansjef i Oslo, samt Frode Rinnans ideer bak planleggingen av Lambertseter drabantby. Det bildet Slagstad skaper av etterkrigstidens «ingeniørarkitekter» er ikke spesielt vakkert. Med små vendinger som «mente en å vite» og «faglige gevanter» delegitimerer Slagstad denne kunnskapen, og med referanser til «30-tallets planideologer» kobles dekonstruksjonen av etterkrigstidens boligpolitikk og boligforskning til 30-tallets arrogante scientisme og mekaniske marxisme.

Når man begynner å lese fotnotene om etterkrigstidens ingeniørarkitekter ser man imidlertid at de aller fleste av Slagstads referanser er hentet fra tekster som Erik Rolfsen har skrevet mellom 1945 og 1951. De viser oss en ganske ekstrem byplansjef. Han ville blant annet rive det meste av Oslos småhusbebyggelse, sånn som den på Kampen og Rodeløkka. Men de sitatene Slagstad trekker fram antyder også noe annet; I sitatene fra slutten av 1940-tallet ser vi en Rolfsen som er lei seg for at han ikke får fullt gjennomslag for sine 30-tallsideer, og som ser at han taper. Følgende sitat fra Slagstad illustrerer dette. Sitatene i sitatet er Rolfsen-sitatene fra 1945 og 1947:

Rolfsen hadde drømt om «en regionplanlegging fra bare *faglig hold*, fra økonomer, geologer, sosialarbeidere og arkitekter», men det ville nok bli en «ønskedrøm», fryktet han, for planene ville «allerede fra første stund» «bli utsatt for ødeleggerer fra livets harde virkelighet» ... Det lå en sosiologisk innsikt i Rolfsens resonnement. Ingeniørarkitektene og deres prosjekt strandet til sist i møtet med «livets harde virkelighet». ...

Det var denne erfaring en av 30-tallets planideologer gjorde på befaring i det nordligste Norge et par år etter krigens slutt: Å bli tatt for å være en «gjenreiser» var «verst av alt i Finnmark». Etter at en var kvitt de gamle okkupanter, ville en ikke underkaste seg nye okkupanter – om de hadde aldri så fine faglige gevanter. (Slagstad, 1998:303)

Spørsmålet som umiddelbart reiser seg er da: Hvis Rolfsen på slutten av 1940-tallet så at hans planideologi var på vikende front, hva var det da som var på gang? Slagstad stiller ikke en gang spørsmålet. Han skriver riktignok om Arbeiderpartistatens *reformteknokrati*. Men «reformen» i Slagstads historie består i at Arbeiderpartiets politikk var reformistisk heller enn revolusjonær, og at det de gamle revolusjonære arkitektene måtte nøye seg med var å reformere. «Arbeiderpartistaten innførte positivismen til Norge», skriver Slagstad (1995:20), til et reformistisk prosjekt, men uten at positivistene selv var reformerte. Slagstad velger å la Rolfsensitatene peke framover i tid heller enn bakover, og lar dem derved være den entydige og enerådende ideologiske overbygning for all sosial boligbygging i arbeiderpartistaten, altså fram til omtrent 1970.

Men hvis vi skal ta Rolfsens nostalgi på alvor, må vi spørre det spørsmålet som Slagstad unngår: Hvilke andre ideologiske og arkitektoniske strømninger var det som rørte seg i Norge, parallelt med Rolfsens svinnende teknokratiske positivisme?

1.5 Den sosiale boligbyggingen

Arkitekten Jon Guttu begynte som boligforsker i 1976, på Norsk Byggeforskningsinstitutt (NBI). Der jobbet han blant annet sammen med Carsten Boysen, som da nærmet seg pensjonsalder. Guttus doktorgrad om norsk boligbygging etter krigen (Guttu, 2003) gir oss en insiders innblikk i bredden av norsk sosioteknisk boligforskning. For vårt formål er hans diskusjon av PLAN-arkitektenes ideologiske rasjonalisme viktigst. Det han viser, er at selv om rasjonalismen var klart til stede også etter krigen, så var denne supplert med en klar empirisk interesse. Under krigen tok Carsten Boysen initiativ til den store boligundersøkelsen i Oslo. Brochmann ledet gjennomføringen. Det de fant var at mange leiligheter var veldig små, og at det spesielt var kvinner og barn som led under denne trangboddheten. Arkitekter både før og etter Boysen og Brochmann har i stor grad vært opptatt av bygningers estetiske ytre. Det *sosiotekniske* i Boysen og Brochmanns interesse besto i at de studerte boligenes indre, planløsningenes sosiologi. Det de fra 40-tallet og utover selv oppfattet som deres rasjonalisme besto i at de gjennom empirisk forskning ga en stemme til de som arkitektene sjeldent hørte på, men som led av trangboddhet. Boysen og Brochmann ønsket å gi disse menneskene, spesielt kvinner og barn i trange kår, en «rasjonell» bolig, for at disse derved selv kunne skape sitt gode hjem (Guttu 2003, 115-135). Det Boysen og Brochmann altså gjorde, var det vitenskapssosiologen Bruno Latour hyller vitenskap på sitt beste for å kunne gjøre; nemlig gi en stemme til de som før har blitt tiet eller omgått i taushet (Latour, 2000).

I bokform oppsummerer Guttu bredden i etterkrigstidens sosiale boligbygging (Guttu, 2011), gjennom ti visjonære eksempler. Vi ser for eksempel at Rolfsens ønske om å sanere småhusbebyggelsen i Oslo ble supplert av andre arkitekters ønske om å

bevare slik bebyggelse. Når Stavanger bystyre i 1946 vedtok å rive «gamle Stavanger» gikk arkitekten Erik Hedén i spissen for å verne trehusbebyggelsen – og fikk gjennomslag for det (Guttu, 2011, kap. 7).

1.6 Logisk positivisme og andre verdenskrig

Slagstad gjør scientismen større enn den er ved å referere til folk som Rolfsen heller enn Hedén. Samtidig gjør han positivismekritikken mindre. Han gjør det ved å fortelle idéhistorie innenfor et temmelig lukket «norsk system» – selv om Slagstad trekker fram 1930-tallets Wienerkrets som et av positivismens høydepunkt (Slagstad, 1995:16). Som et av positivismekritikkens høydepunkter trekker han fram Hans Skjervheims doktorgrad fra 1957 (1995:20). Av tidligere positivismekritikk diskuterer han den Norske idéhistorikeren A. H. Winsnes. Men han lar så denne positivismekritikken fisle ut i intet, ved at Winsnes «søkte tilflukt i middelalderens katolske idéverden» (1995:19). Derved står Skjervheim igjen som en av positivismekritikkens sentrale stemmer, og med dette blir denne kritikken noe som for alvor begynner etter 1957.

Som en ramme for å forstå «ingeniørarkitektene» er dette en litt pussig måte å skrive om positivismekritikk på. Den kanskje viktigste kritikken av positivismen kom ikke fra Winsnes eller Skjervheim. Den kom tidligere, og ikke minst innenfra, fra Wienerkretsen selv. Eller mer presist fra to av dens mest sentrale filosofer, Ludvig Wittgenstein og Kurt Gödel, som tidlig på 30-tallet kritiserte den logiske positivismens to viktigste verk, Wittgensteins egen *Tractatus Logico-Philosophicus* (Wittgenstein & Russell, 1922), og Alfred North Whitehead og Bertrand Russells *Principia Mathematica* (Whitehead & Russell, 1925 [1910]). Russell var en av de første som forsto kritikken som hans elever Wittgenstein og Gödel fremsatte, og i 1940 ser vi en viktig etisk/politisk konsekvens av dette: Russell hadde også vært en ledende pasifist, sammen med Einstein, men i 1940 forlater han det han kaller sin «absolutte pasifisme» til fordel for en «relativ politisk pasifisme», og han argumenterer for at USA bør gå til krig mot Nazi-Tyskland (Blitz, 2000).

Skråsikkerheten i positivismen var altså på vei ut med andre verdenskrig, og med dens etterdønninger (kunnskapen om Holocaust) kom også en viktig erkjennelse av at det logiske, moderne og rasjonelle byråkrati like gjerne leder til bestialiteten som til det gode samfunn. Denne erfaringen er vel i ettertiden klart formulert i Hannah Arendts analyse av Nazismen og Stalinismen (Arendt, 1951). Positivismekritikk slo altså bredt ned, i mange strømninger, i mange fag, inklusive naturfagene, og var virksom lenge før Skjervheim publiserte sin doktorgrad.

For eksempel var by- og teknologiteoretikeren Lewis Mumford en markant kritiker av positivismen og scientismen gjennom hele sitt forfatterskap (i hvert fall siden boken «The Golden Day», fra 1926). Jeg trekker ham fram her fordi han i 1956 skrev et hefte om boforhold for eldre mennesker, *For Older People: Not Segregation But Integration* (Mumford, 1956). Dette heftet var en sentral referanse i Carsten Boysens artikkel om *Boliger for Eldre*, fra 1964, og det var i denne artikkelen, som jeg kommer tilbake til, at Boysen først formulerte de ideene som ble til «universell utforming».

1.7 Uføregruppa

Carsten Boysen var altså med å stifte tidsskriftet PLAN i 1933. I 1961 blir han forsker ved Norges byggforskningsinstitutt (NBI), og begynner å jobbe med ulike planløsninger for boliger, med fokus på hvordan boliger kan tilpasses eldre og uføre. I 1967 etablerer NBI et planlaboratorium, hvor de kan sette opp lettvegger og simulere aktiviteter, som så filmes ovenfra – etter inspisrasjon av den planforskningen til *Hemmenes forskningsintitut* i Sverige (Norges byggforskningsinstitutt, Øyri, Delbekk, & Aasan, 2003:39). Omkring 1970 deles Planforskningen i tre tematiske forskergrupper, som uformelt ble kalt «boforholdsgruppa», «bruksfunksjongruppa» og «uføregruppa» (Guttu, 2003:364). Vi har intervjuet Tore Lange, som begynte å jobbe i uføregruppa i 1970.

På den tid fungerte Boysen som en kunnskapsrik senior for uføregruppa, forteller Lange. Han stilte alltid opp for yngre forskere, som generøs veileder og rådgiver, men han hadde ikke tatt sin egen publisering så veldig alvorlig. Den første oppgaven til Lange var å gå gjennom, systematisere og utgi Boysens notater. Lange forteller oss også om en gruppe som var politisk langt til venstre. Som SVer var han selv en av de moderate stemmene i gruppa. AKP(m-l) sto sterkt.

Selv om det ser ut som man både hadde marxismen og «positivismen» (i form av planforskningslabben) i NBI's forskning, så ser uføregruppas forskning annerledes ut når man ser på dens innhold. Jeg skal ta et lite kvalitativt dykk i denne forskningen ved å ta for meg Boysens *Boliger for eldre*, siden dette er den første publikasjonen hvor han publiserer de ideene som blir styrende for uføregruppas arbeid ved NBI, og derved var viktig for ideene bak universell utforming.

1.8 Boysens «Boliger for eldre»

Det sentrale grepet i *Boliger for eldre* er å ta utgangspunkt i eldre mennesker, i det faktum at «vanlige» folk blir «eldre», og at de fleste som blir gamle også blir uføre på en eller annen måte. Å bygge for «eldre» er derfor å bygge «for alle». Boysen tar utgangspunkt i amerikansk alderdomsforskning og de prinsipper som denne forskningen har oppsummert som «standards of design». Denne forskningen har kommet fram til en enkel «sjekkliste» som man bør ta hensyn til for å bygge for eldre: Synsfeltet innskrenkes, følsomheten for varme og kulde øker, hørselen svekkes, luktesansen svekkes, herredømmet over kroppsbevegelsene svekkes. Boysen legger vekt på at denne listen kun er ment som et pragmatisk hjelpemiddel, og at det er viktig å huske på at de ulike svekkelsene virker sammen, slik at den «... ene svake sans må støtte den andre». (Boysen, 1964:5). På de neste sidene går Boysen gjennom måten ulike arkitektoniske løsninger kan og bør tilpasses eldre og uføre. Han er innom mange temaer, fra tilpasning av kjøkkenskap til personer som ikke lenger like lett kan bøye seg ned eller strekke seg høyt opp, til bruk av rullestoler. Han diskuterer betydningen av rommenes utforming for å bedre tunghørte og svaksyntes lesning på lepper (noe tunghørte ofte begynner å gjøre uten å tenke over det). Det er da viktig å unngå at alt dagslyset kommer fra kun én vegg, som i lange, smale leiligheter med alle vinduene i den ene kortveggen (Boysen, 1964:6).

I siste halvdel av artikkelen løfter Boysen blikket og diskuterer boligpolitiske konsekvenser av hvordan vi skal forstå de eldres forhold til familien og samfunnet forøvrig. Her trekker han i stor grad på den britiske sosiologen Peter Townsends studier av eldre menneskers isolasjon, og i Lewis Mumfords bredt anlagte by- og teknologifilosofi. Boysen bygger opp et argument for at eldre i stor grad bør integreres i samfunnet forøvrig. Han har lagt grunnlaget for en slik integrasjonstanke tidligere i artikkelen, når han har hevdet at leiligheter som legges til rette for eldre også vil være fordelaktige for yngre mennesker og barnefamilier. I dialog med Mumford og Townsend diskuterer Boysen flere modeller for hvordan man kan integrere eldre i ulike typer fellesskap (familie, nabolag osv.), og han er sympatisk til flergenerasjonsboligen, eller «3-generasjonsboligen». Boysen avslutter artikkelen med følgende normative visjon:

Det vi nå er i ferd med å bli klar over, er at vår alder ikke er en [...] saklig begrunnet kategori. I et samfunn hvor vi har klart å løse miljøproblemene bedre enn i dag [og Boysen snakker om de sosiale miljøene], vil en nødtvungen segregasjon etter alder føles like unaturlig som de gamle rase- eller klasseskiller. (Boysen, 1964:25)

I den mekaniske marxismen og logiske positivismen som Slagstad og Rolness trekker fram fra det tidlige 30-tallets arkitekturideologi, og som Boysen på den tiden var en eksponent for, fantes det hverken subjekter eller tvil: Historiens dialektiske nødvendighet ville lede til sosialismen, og den positive vitenskapen var denne historiens nødvendige og sanne hjelper. Forholdet mellom vitenskapen og de subjektene Boysen skriver på vegne av er i 1964 radikalt annerledes: «De eldres boligproblem har overmåte mange sider og kan ses under mange synsvinkler» (Boysen, 1964:4). Vitenskapen er et middel til å belyse noen slike synsvinkler. Og poenget til Boysen var igjen å gi en bestemt befolkningsgruppe – de eldre denne gangen – en stemme i forhold til boligpolitiske spørsmål. Dette gjør han både ved hjelp av vitenskap; «Hva kan så aldersforskningen fortelle oss om de eldres krav til boligen?» (Boysen, 1964:4), og sin samtids sunne fornuft: «De eldres ønske om å kunne bli lengst mulig i sin hjemmekjente bolig, blant sine egne møbler og i sitt eget naboskap, er for lengst gått inn i de flestes bevissthet som en ubestridelig kjensgjerning.» (Boysen, 1964:15)

Boysen så mer til USA enn til Sovjetunionen tidlig på 60-tallet, men hvis man skal plassere *Boliger for eldre* ideologisk, så er inspirasjonen fra den selv lærte forfatteren, byfilosofen, og teknologikritikeren Lewis Mumfords viktigere enn generell liberalisme. Som Mumford kombinerte Boysen pragmatisk humanisme med romantisk modernitetskritikk. Denne romantikken innebar en ambisjon om å se på byplanlegging i et helhetlig og humansentrert perspektiv, og den var (for både Boysen og Mumford) sosioteknisk ved at den krysset grensen mellom sosiologi og ingeniørfag.

1.9 Livsløpsboligen

Utover på 1970-tallet videreførte uføregruppa ved NBI Boysens forskning ved å utforske hvordan man kunne planlegge boliger for det de kalte «den ukjente bruker». De tenkte seg en abstrakt bruker som man ikke visste noen ting om. Kan hende var

han/hun rullestolbruker, svaksynt, gammel, småbarnsmor eller -far. Fokuset var på det å unngå å designe «spesialboliger» for «funksjonshemmede», og fra Boysens forskning fulgte det som skulle bli et grunnleggende premiss for det meste som uføregruppa gjorde, nemlig at hvis man i utgangspunktet designer en bolig slik at den passer for eldre og uføre, så vil de kvalitetene man da tilfører også komme de fleste beboere til gode (Boysen et al., 1974), Boysen kalte slik boligplanlegging «*planlegging for alle*», og argumenterte for at leilighetene vil ikke bli så veldig mye dyrere når slik planlegging ble gjort fra første stund (Boysen & Lange, 1979). De jobbet med disse ideene både i forhold til boliger og urbane utemiljøer (Boysen et al., 1974).

NBI utviklet ikke disse ideene alene, selv om de var sentrale og tidlige aktører i Norge. Referanselistene antyder at de viktigste inspirasjonskildene kom fra Sverige, USA, England og Danmark. De var heller ikke alene om å jobbe med disse problemstillingene i Norge, og som en tydelig politisk og anvendt forskning var aktivismen aldri langt unna. I 1981 lanserte Norges handikapforbund «livsløpsboligen» (Seierstad et al., 1981), og de trekker på mye av NBIs forskning, blant annet byggforskblad A.330.211, «Tilpasning til bevegelseshemmede generelt» (Lange & Ringnes, 1985), som i 1984 revideres og får tittelen «Livsløpsboligen». I 1981 var det Handikapåret, og Handikapforbundet bygget første etasje av en «livsløpsbolig» på bildekket til en innleid danskeferge og dro på «Messecruise» kysten rundt. Livsløpsboligens overordnede idé var sammenfallende med Boysens «planlegging for alle», og den senere «universell utforming», og Olav Rand Bringa er også med på å definere denne:

Norges handikapforbund ønsker ikke å få forskrifter som sikrer generelt anvendelige boliger primært med hensyn til «de funksjonshemmede». I dette uttrykket ligger ofte en oppfatning av funksjonshemmede som en statisk gruppe. Vi vet at funksjonshemminger oppstår innenfor den boligmasse vi har og innenfor den befolkning vi har. Derfor ønsker vi trygghet for hele befolkningen gjennom generelt anvendelig boligmasse. (Seierstad et al., 1981:4)

Helt konkret handlet første versjon av «livsløpsboligen» om å gi rullestolbrukere tilgang til en bolig. Husbanken ga fra 1985 økonomisk støtte til «livsløpsboligen», og utvidet standarden med flere krav.

1.10 Boysens seire og tap

Når Willoch-regjeringen fra 1981 liberaliserte boligmarkedet, sørget de også for å redusere Husbankens innflytelse på boligpolitikken (Reiersen, Thue, & Jensen, 1996). Med hastig liberalisering fulgte imidlertid bankkrise og kollaps i boligmarkedet, og under Brundtlands tredje regjering, i 1992, fikk Husbanken gjennomslag for en revitalisering av den sosiale boligpolitikken. I 1992 innførte Husbanken et krav om at boliger som skal ha basislån må innfri kravene til det de kalte en «minstestandard». Hvis boligen også oppfyller ekstra krav, så som «livsløpsstandard» (nesten det samme som «livsløpsboligen»), kan man også få tilleggs lån (Reiersen et al., 1996:417).

Minstestandarden ble laget for å gi en generelt god boligstandard. Den spesifiserer krav om relativt god romslighet (2 roms minimum 55 kvadratmeter), gode lysforhold,

et minimum av «privat uteplass», med mer. Selv om denne standarden ikke eksplisitt er laget for å møte spesifikt «funksjonshemmedes» behov, så utfyller den livsløpsboligen med en bredere forståelse av «funksjonshemming». Den tilfører livsløpsboligen mange av de kvalitetene som Boysen i 1964 mente at en «generelt høynet boligstandard» burde ha. For eksempel gode lysforhold, noe som både ville komme «vanlige» mennesker og tunghørte og svaksynte til gode.

Poenget er ikke at de som laget minstestandarden hadde lest Boysen. Kunnskapen om for eksempel lysforhold i boliger var ikke noe Boysen var alene om å ha. Poenget er, i tråd med Boysens artikkel, at «høynet boligstandard», det vil si en bredde av informerte funksjonskrav, både kommer «vanlige» og «funksjonshemmede» beboere til gode. Derved kan man bygge boliger på en måte som gjør skillet mellom «vanlig» og «funksjonshemmet» irrelevant.

For Boysen, og hans kolleger fra Brochmann til Lange, innebar alltid det å «planlegge for alle» to betydninger av «for alle». Man skulle bygge boliger og byer som både minket skillet mellom «funksjonshemmede» og «normale», og mellom fattige og rike. Man ønsket å bygge gode boliger og boligstrøk for eldre og uføre, på tvers av klasseskiller. I en del av tekstene om de uføre fra 1970-tallet var ikke dette alltid så tydelig. Det er fordi Boysen og Lange på 1970-tallet skrev som om det «fattigdomsproblemet» som Boysen og Brochmann avdekket på 1940-tallet i det store og hele var løst: De jobbet innenfor en arbeiderpartistat som sikret relativt rimelige og romslige leiligheter «for alle», i et økonomisk perspektiv. Utfordringen var å inkludere de eldre og uføre i dette «alle».

Man kan si at med Husbankens minstestandard og livsløpsstandard «vant» de radikale arkitektene rundt Boysen kampen om boligpolitikken. Dette var imidlertid en tynn «seier». Utover 1990- og 2000-tallet synker Husbankens andel av boligfinansieringen, og i 2005 avviker Bondevik II regjeringen minstestandarden. «Seieren» var kortvarig, men ikke uten virkning. I 1997 hadde ca 6 prosent av norske boliger (ca 138000 boliger) blitt bygget med livsløpsstandard (Tennøy, 2002:55).

1.11 Tausheten

Gjennom et historisk studie av den sosiotekniske boligforskningen, fra 1930-tallets utgivelser av PLAN til Husbankens minstestandard, har denne artikkelen utfordret det bildet Rolness og Slagstad har gitt av en sosioteknisk boligforskning formet av teknokratiske positivist. Jeg har søkt å skissere en annen idéhistorie for deler av etterkrigstidens norske boligforskning og boligpolitikk, for derved å nøste i den idéhistorien som ledet til begrepet «universell utforming». Med denne historien i bakhodet, returnerer jeg til etableringen av begrepet på slutten av 1990-tallet, og til den samtidige mottagelsen av Slagstads og Rolness' historier.

Høsten 1995 publiserer Nytt Norsk Tidsskrift en kritikk av Slagstads argument (Glambek, 1995), med ytterligere en kommentar året etter (Kvarv, 1996). Dette skjer imidlertid samtidig med Rolness' massive publisering av «Med *smak* skal landet bygges», som beskrevet ovenfor, og for den boliginteresserte, akademiske offentligheten drukner nok Glambek og debatten i NNT. Når Slagstad tre år senere så publiserer sin store bok om de nasjonale strateger, gjentar han uforandret Rolness' og sitt eget argument.

Filmen *Salmer fra kjøkkenet* (2003) er et populærkulturelt og kunstnerisk eksempel på hvordan Rolness og Slagstad på 1990-tallet formet en bred oppfatning av hva 1950-tallets boligforskere gjorde. I filmen skildres en liten armada av svenske boligforskere fra *Hemmene forskningsinstitut* som drar til Norge for å måle hvordan ungdansmenn bruker kjøkkenet sitt. Sjeldent har «metodekritikk» vært morsommere. Filmen lar oss skjønne det metodisk umulig i å lage «objektiv» samfunnsforskning uten at forskeren engasjerer seg. Denne relativt smale filmen ble sett av over 100 000 mennesker i 2003, og ble hyllet til årets film det året. I 2010 ble den satt opp som «etnografisk film» på Universitetet i Oslo, og i 2011 ble den kåret til norsk films 4. beste film gjennom tidene.

Filmen er tydelig inspirert av Rolness og Slagstad, og spesielt et aspekt ved denne inspirasjonen er interessant: Den vitenskapen som plukkes fra hverandre i filmen er 1930-tallets positivisme, mens filmens handling er lagt til 1950-tallet (den ene hovedpersonenes bil er en Volvo PV 444, 1957 modell). *Salmer fra kjøkkenet* følger altså Slagstads og Rolness' fortolkning av 50-tallets boligforskere, ved å gjøre dem til naive representanter for 30-tallets positivisme.

Tausheter virker og har effekt ved at de strukturerer diskursive felt, og *Salmer fra kjøkkenet* viser oss tydelig hvor irrelevant det rundt årtusenskiftet var å trekke på etterkrigstidens sosiotekniske boligforskning som en kunnskapstradisjon som kunne ha samtidig politisk relevans, spesielt hvis man skulle fremme en liberal og sosialkonstruktivistisk forståelse av funksjonshemming, slik Manneråkutvalget gjorde.

Det åpenbare spørsmålet som da må stilles, og besvares, er følgende: Hvilken konkret effekt hadde stillheten omkring den sosiotekniske byggforskningen på etableringen av «universell utforming»? Den korte versjonen av svaret er at stillheten var viktig både for hvorfor «universell utforming» fikk et så bredt gjennomslag, og for hva slags versjon av «universell utforming» som slo gjennom. Den litt lengre versjonen følger i denne artikkelens siste seksjon.

1.12 «Universell utforming» som avpolitisert «planlegging for alle»

Den versjonen av universell utforming som de sosiotekniske byggforskerne etablerte, under navnet «planlegging for alle», var ikke politisk nøytral. Den inneholdt et økonomisk klasseperspektiv: Leiligheter med et visst minstemål, og med gode lys og luftforhold, burde designes for barnefamilien såvel som for rullestolbrukeren, og gjøres tilgjengelige for alle, *hva enten man var fattig eller rik*. Denne versjonen av universell utforming var et prosjekt for den politiske venstresiden, og ble avvirket av den politiske høyresiden, fra Willochs første regjering til Bondeviks siste. I sin presentasjon av «universell utforming» bryter Manneråkutvalgets NOU *Fra bruker til borger* alle bånd til denne versjonen av planlegging for alle, for heller å «se til USA». Som sagt i begynnelsen av artikkelen kan jeg bare spekulere i om det var en bevisst strategi å underkommunisere koblingen til norsk bolighistorie, muligens for å søke den politiske høyresidens støtte for «universell utforming». *Effekten* var uansett å skrive tradisjonelt sosialdemokrati ut av begrepets konnotasjoner.

Effekten av å fremme en moderat sosialkonstruktivistisk forståelse av funksjonshemming («den relasjonelle modellen»), i opposisjon til den medisinske

realismen (Manneråk, 2001:14–20), er at man også vinner de liberales støtte (til høyre såvel som til venstre). Her danner Manneråkutvalget sammen med Rolness og Slagstad en felles front mot arbeiderpartistatens «teknokrater». Samtidig med at Rolness og Slagstad delegitimerer etterkrigstidens «ingeniørarkitekter» for å sin påstått anti-demokratiske positivisme, så bare forbigår Manneråkutvalget dem i taushet.

Gjennom etableringen av tausheten om den sosiotekniske boligforskningen vant kanskje forkjemperne for «universell utforming» en *mulig* seier i 2000-tallets politiske miljø. Men for å synliggjøre hva salgs «universell utforming» som på denne måten ble skapt er det viktig å vise at usynliggjøringen av prinsippets norske forhistorie også kan hatt en kostnad, i hvert fall hvis man ser på begrepet med et bestemt venstrepolitisk blikk, nemlig det til de gamle sosiotekniske byggforskerne. Det er viktig å være klar over at denne «kostnaden», eller effekten, er et aspekt av det diskursive rommet som ikke nødvendigvis er intendert (Foucault, 1981).

De siste par årene har det kommet økende kritikk mot at det bygges stadig mindre og dårligere leiligheter i norske bysentra. Det som selges som «hager» og «terrasser» består ofte av trange, mørke bakgårder, og av leiligheter som sjeldent eller aldri får sollys. Selv representanter for byggnæringen mener at det nå bygges for dårlig (*Dagens Næringsliv*, D2, 09.12.2011). To sosiotekniske boligforskere publiserer i 2012 en bovineundersøkelse hvor de har undersøkt hvordan de nye små-leilighetene faktisk brukes (Schmidt & Guttu, 2012). De viser at nye, små leiligheter i stor grad overmøbleres, blant annet fordi de brukes av flere enn de er tegnet for. Og de argumenterer for at de leilighetene som er vanskelig å innrede for «vanlige» beboere er ennå verre å innrede for funksjonshemmede, spesielt for rullestolbrukere, som ikke bare trenger «snusirkler», men også allment mer plass (for eksempel fordi rullestolbrukere som skal kjøre rullestolen innunder kjøkkenbenken ikke kan ha underskap, og må ha plass til disse et annet sted). TEK 10 – den juridiske implementeringen av universell utforming innen byggsektoren – hevder de, er intet vern mot slike små og derved rullestol-uvennlige leiligheter.

Også Tore Lange, han som jobbet sammen med Boysen fra 1970 og som vi har intervjuet, kritiserer TEK10 og «universell utforming», for hvordan forskriften har redusert «planlegging for alle» til i stor grad å dreie seg om tilgjengelighet for rullestolbrukere (Lange & Svendsen, 2012).

Innenfor rammene av «universell utforming» kan man altså nå bygge små og smale leiligheter i Norge, med dagslys kun fra en kortvegg. Vi kan spørre som følger: Har Norge egentlig oppnådd universell utforming på boligfeltet når man nå har lov til å bygge – og bygger – de trange og smale leilighetene som Boysen advarte mot i 1964, de som gjør det vanskelig for svaksynt-tunghørte å lese på leppene til sin samtalepartner? Eller når en framtidig rullestolbruker med lav inntekt risikerer å måtte droppe spisebordet eller bokreolen for å få plass til kjøkkenskapene? Poenget er ikke å svare nei på disse retoriske spørsmålene, men å belyse taushetens betydning: Det var ingen etter Manneråkutvalgets *Fra bruker til borger* som stilte slike spørsmål. Jeg har ikke funnet *ett* eneste dokument som nevner økonomisk ulikhet som relevant for utformingen av «universell utforming». Hvis noen tidlig i prosessen hadde etablert Carsten Boysen som «universell utformings far», så ville slike spørsmål kunne blitt med å forme prinsippet. Når det nå er de gamle sosiotekniske boligforskerne

(Lange og Guttu er pensjonister), de som virkelig føler at de står på skuldrene av Carsten Boysen, som reiser denne kritikken, så er det nettopp fordi de har det blikket som har gått tapt i den øvrige offentligheten.

Om ikke Manneråkutvalget og Tøssebro (2010) hadde rett i at man «så til USA» når man utformet begrepet «universell utforming», så kan man på et vis si at de etter hvert har fått rett. «Planlegging for alle» har nemlig gått fra å være en del av en bred sosial (eller sosialistisk) boligpolitikk, også før prinsippet fikk navnet «universell utforming», til faktisk å bli utformet som en rettighetsbasert interessepolitikk. Dreiningen ser vi godt i de mange brosjyrene som Norges Handikapforbund har utgitt om universell utforming. Som jeg diskuterte innledningsvis fulgte de første brosjyrene til forbundet den brede sosialpolitiske bolig- og planleggingsambisjonen som lå i den tradisjonen Bringa trakk på når han utformet begrepet. Altså fra 1998 til omtrent 2005 beskriver Handikapforbundet universell utforming som en strategi hvor barn, barnefamilier, eldre og rullestolbrukere har en felles interesse i å utforme et godt bo- og utemiljø «for alle».

Etter 2005 tones denne strategien ned, og de siste årene har brosjyrene om «universell utforming» hatt en klar rettighetspolitisk profil. Brosjyrene til forbundet legger nå vekt på rullestolbrukeres deltagelse i politikk og i kommunale planprosesser, heller enn kun å ha et fokus på det ferdige resultatet (Hanssen, 2010; Henriksen, 2007; Henriksen & Huvenes, 2008). Den politikken rullestolbrukere oppfordres til å drive er «deres egen» funksjonshemmingspolitikk. Barna og de eldres deltagelse er det nå i større grad blitt andre organisasjoners ansvar å ta seg av, og forbundet fokuserer heller på en særinteresses kamp for en plass ved forhandlingsbordet. Man kan sikkert argumentere godt for at Handikapforbundets rettighetspolitiske strategi er både legitim og god, i dagens Norge. Like viktig som retten til å være lik, er jo retten til å være likeverdig men forskjellig (Eriksen & Breivik, 2006).

Men man kan også argumentere godt for at de sosialdemokratiske livsløpsboligene med minstestandard som Husbanken finansierte på 1990-tallet, og som Carsten Boysen teoretiserte på 1960- og 1970-tallet, var bedre universelt utformet, også for rullestolbrukere, enn de man i dag kan bygge innenfor rammene av dagens «universelle utforming».

2 Artikkel 2: Universell utforming og den vanskelige avgrensingen av «alle»

Av Lars Risan og Siri Nørve

Manuskript

Sendt til *FORMakademisk*

Grunntesen bak det designprinsippet som de siste årene har blitt kjent som «universell utforming» er at fysiske miljøer skal utformes slik at «hovedløsningen» i størst mulig grad skal kunne tas i bruk av «alle». Det vanligste eksempelet på hva dette innebærer er inngangsdøren til et hus: Hvis en rullestolbruker er henvist til en sideinngang så anses dette som en stigmatiserende særløsning. Rullestolbrukeren skal kunne rulle inn hovedinngangen, som «alle andre», og for egen hjelp. «Planlegging for alle» brukes ofte synonymt med «universell utforming» (Miljøverndepartementet 1998), og tanken er at hvis man planlegger for alle fra første stund, vil det som før var «spesialtilpasninger» for noen brukergrupper bli integrert i standardløsningen.

Denne artikkelen befatter seg med to sentrale og relaterte problemstillinger rundt begrepet «universell utforming». For det første er universell utforming et generelt begrep som må konkretiseres for å bli politisk eller praktisk virksomt. I en juridisk avklaring argumenterer Nicolai V. Skjerdal for at begrepet bør forstås som en overordnet rettslig standard, som til enhver tid må gis et konkret innhold (NOU 2005a, vedlegg 1). Det er allment akseptert at for enhver slik konkretisering vil man måtte ta noen pragmatiske valg. Man kan ikke tilrettelegge alt for absolutt alle. Å planlegge «for alle» har blant annet noen gjensidig utelukkende grenser. Noen svaksynte er lysømfintlige og trenger dus belysning, andre svaksynte trenger mye lys, for å maksimere kontraster (Nersveen 2009). Noen krav og behov er gjensidig utelukkende, og i definisjonen av «universell utforming» heter det også at man skal planlegge for alle «i størst mulig grad» (Aslaksen mfl. 1997). Første spørsmål er derved: Hva skjer med «universell utforming» når det oversettes fra mflment prinsipp til ulike konkretiseringer?

For det andre har «universell utforming», både i Norge og i land vi gjerne sammenligner oss med (Nord-Amerika og Nord-Europa), i stor grad blitt lansert som en pragmatisk, teknologisk strategi for å nå et normativt likestillingsspørsmål: Man kan, tilsynelatende, bygge eller designe seg ut av enkelte typer stigmatisering og diskriminering, og når et universelt design først blir masseprodusert, så vil dette designet i mange tilfeller være like rimelig som den gamle forskjellskapende løsningen. Ved henvisning til egen erfaring i New York City, viser imidlertid Jean Ryan at selv om en teknologi kan være «universelt utformet», vil bruken av

teknologien likevel kunne virke stigmatiserende eller ekskluderende (Ryan 2006). Flere forskere påpeker at den rendyrkede troen på teknologisk design dekker over det faktum at det ligger politisk-ideologiske premisser til grunn for ideen om «universell utforming», og at vi trenger å gjøre disse eksplisitte, for å unngå den fallgruven det er å tro at design i seg selv kan være en fullverdig løsning (Imrie 2012; Findeli 2001). Vi trenger, skriver Rob Imrie, å komme oss forbi en forståelse av universell utforming som en verdinøytral teknikk (Imrie 2012, 887).

Med vårt andre spørsmål følger vi Imrie i hans påstand om at «universell utforming» er basert på politisk-ideologiske premisser som ikke alltid er like tydelige, og spør hva slags ideologiske premisser som ligger implisitt i prinsippet «universell utforming»? Men heller enn å lete etter de premissene som er felles for «vesten», slik Imrie gjør, vil vi se etter de premissene som er spesifikt norske, ja som til og med varierer innenfor en norsk kontekst. Vi vil følge noen sentrale ideologiske premisser som har virket, og fortsatt virker, innenfor en norsk politisk sammenheng.

Et slikt fokus er i stor grad informert av følgende empiriske funn: I Norge har «universell utforming» sine forløpere innenfor bygg-, bolig-, og arealplanleggingen, før prinsippet fikk navnet «universell utforming», og det å «planlegge for alle» er noe mange både har argumentert for og til dels praktisert i Norge i mer enn 40 år. Vi skal gå historisk til verks og se på ulike ideologisk-politiske prinsipper som ligger bak ulike versjoner av «planlegging for alle». Disse generelle premissene vil vi så se i forhold til hvordan man har forsøkt å gi dem konkret, politisk eller regulatorisk innhold, slik Skjerdal understreker at man må gjøre.

For å begrepsfeste transformasjonen fra et ideologisk eller prinsipielt «alle» til implementeringen av et mer konkret «alle» vil vi bruke formuleringene *generelt alle* og *konkret alle*. Manneråkutvalgets allmenne ambisjon om universell utforming uttrykker, overordnet, et *generelt alle*. Implementeringen av konkrete byggdetaljer i den siste teknologiske forskriften (TEK 10) uttrykker et *konkret alle*. Det konkrete alle vil med nødvendighet innebære en pragmatisk innsnevring av det generelle alle. Manneråkutvalget var selvfølgelig klar over at universell utforming for «alle» ikke vil kunne nå absolutt alle, og de problematiserer på mange måter de pragmatiske såvel som prinsipielle utfordringene med integrering og normalisering (se f.eks. NOU 2001, 32–33). Men de tar ikke de konkrete valgene som i praksis blir knesatt gjennom TEK 10. Det vi mener med en overgang eller implementering fra det generelle til det konkrete vil i noen tilfeller bestå i en begrepsmessig konkretisering og fagliggjøring, i andre tilfeller en overgang fra intensjoner til en politisk strategi.

Måten «planlegging for alle» både formuleres som et *generelt alle* og et *konkret alle* gir oss et inntak til å forstå det spesifikt politisk-ideologiske innholdet i ulike versjoner av «universell utforming», og en historisk gjennomgang av slike ulike versjoner gir oss det komparative blikket vi trenger for å kunne vise at dagens versjon av «universell utforming» ikke er den eneste mulige måten å formulere en politikk som søker å bygge ned stigmatisering og diskriminering ved å «planlegge for alle».

Vi fokuserer på boligfeltet, og gjør det av to grunner: for det første fordi vi hadde mandat til å studere boligfeltet, gjennom et forskningsprosjekt finansiert av Husbanken, og fordi innholdet til den norske versjonen av «universell utforming» i stor grad ble hentet fra husbankens standarder, norske byggforskrifter og norsk byggforskning. Det er viktig å vise at universell utforming faktisk *har* en forhistorie,

fordi det gir oss mulighet til å stille spørsmål ved hvorvidt den nåværende versjonen av prinsippet er den beste versjonen, eller i det minste ved å vise at den i hvert fall ikke er den eneste versjonen.

2.1 Fra velferdspolitik til reguleringspolitikk?

I sin populærvitenskapelige historiebok om funksjonshemming beskriver Jan Tøssebro introduksjonen av «universell utforming», fra midten av 1990-tallet og utover, som en vending fra den nordiske velferdsmodellen til den amerikanske reguleringsmodellen. Man begynte å «se til USA», skriver Tøssebro (Tøssebro 2010, 112), og noe av det man oppdaget var «universal design», som man oversatte til norsk. Tøssebro illustrerer vendingen med et sitat fra rullestolbruker og tidligere miljøvernminister Guro Fjellanger. Sitatet gir oss en kortfattet illustrasjon av to ulike politiske regimer:

I Norge er det ikke noe problem å få rullestol, utfordringen er å komme fram med den. I USA går det bra å komme seg fram med en rullestol, men det er ikke gitt at du har råd til å skaffe deg en.
(Fjellanger i Tøssebro 2010, 108)

Den amerikanske versjonen av «universell utforming», *universal design*, har en lang forhistorie i USA. Allerede i 1961 begynte man å etablere standarder for «barrierefrie» bygninger i USA, etter press fra krigsveteranenes organisasjon, og etter en serie lover utover 1970- og 1980-tallet kom den mest omfattende loven i 1990, kjent som *The Americans with Disabilities Act of 1990*. Amerikanske forskere har også vært viktige for feltet, fra Lewis Mumfords «housing for the elderly» (Mumford 1956) til Edward Steinfelds arbeid med «universal design» (Connell mfl. 1997; Steinfeld and Maisel 2012).

Den norske ordsammenstillingen «universell utforming» er inspirert av den amerikanske tradisjonen. I perioden 1995 til 1998 jobber bygningsingeniøren Olav Rand Bringa for Rådet for funksjonshemming med et mandat om å lage informasjonsmateriell for «tilgjengelighet». Han samler det han finner i de to dokumentene *Universell utforming. Planlegging og design for alle* (Aslaksen mfl. 1997) og *Veiviser til universell utforming* (Bringa 1998). Bringa lanserer begrepet «universell utforming» som en oversettelse av «universal design», og tilfører derved det norske språket noe helt nytt. «Universell utforming» gir null treff før 1998 i avisens Retriever.no, som for VGs del går tilbake til 1948, og i intervju med oss forteller Bringa at han var på jakt etter en ny frase, og at han sjekket med Språkrådet at ordsammenstillingen var ny.

Når så Manneråkutvalget hevder at «universell utforming» ble hentet fra USA på slutten av 1990-tallet (NOU 2001, 14–15), og slår fast at «man ikke [har] lagt universell utforming til grunn ved utforming av boliger og boområder» (NOU 2001, 202), så er det lett å gi dem litt rett. Det er også lett å gi Tøssebro litt rett i at man begynte å «se til USA» en gang å 1990-tallet.

Vi vil heller ikke bestride Tøssebros argumenter for at arkitektur og offentlige rom var og er bedre universelt tilrettelagt i USA enn i Norge (Tøssebro 2010).

Det er imidlertid flere grunner til å sette spørsmålstegn ved det historiske skillet som Tøssebro reiser mellom en velferdspolitisk og en reguleringspolitisk periode, som da også sammenfaller med tiden før og etter at «universell utforming» ble lansert). Det er, for det første, noe problematisk ved selve ordet «reguleringspolitikk», for det er klart at Norge har drevet politikk gjennom reguleringer lenge før man oversatte «universal design» til norsk, noe Tøssebro også problematiserer (Tøssebro 2010, 110).

Det viktigste problemet med det historiske skillet som Tøssebro (og til dels Manneråkutvalget) trekker, er imidlertid at tiden før og etter lanseringen av begrepet «universell utforming» i liten grad lar seg karakterisere av Guro Fjellangers spissformulering. Det finnes viktige historiske kontinuiteter som gjør det problematisk å skrive som Manneråkutvalget gjør, nemlig at man før 2001 «ikke [har] lagt universell utforming til grunn ved utforming av boliger og boområder». Det finnes også brudd som gjør at man ikke kan karakterisere universell utforming som et uproblematisk tillegg (hentet fra Amerika) til en etablert og eksisterende norsk velferdspolitikk, slik Tøssebro gjør. Det vi i det følgende skal gjøre kan derved oppsummeres i tre enkle kulepunkter:

1. Bedre forstå perioden før universell utforming. Vi vil kalle dette tiden for sosialdemokratisk planlegging for alle.
2. Bedre forstå hva universell utforming har utviklet seg til å bli. Vi vil kalle dette tiden for reguleringspolitisk planlegging for alle.
3. Sammenligne de to periodene, for å bli bedre i stand til å se hva som er vunnet og hva som er tapt.

2.2 «Planlegging for alle» som et sosialdemokratisk «generelt alle»

Rådet for funksjonshemming og Olav Rand Bringa så til USA når det gjaldt å finne begrepet «universell utforming», samt dets allmenne definisjon. Imidlertid er alt konkret innhold i de to første dokumentene som definerte «universell utforming» nesten utelukkende hentet fra norsk byggforskning og «byggaktivisme» (Bringa 1998; Aslaksen mfl. 1997). Referansene går til Byggforsk sine byggforsksblader, norske byggforskrifter (TEK 87 og TEK 97), og informasjonsmateriell fra interesseorganisasjoner som Blindeforbundet og Norges Handikapforbund. Dokumentene er rikt illustrert med bilder av allerede bygde boliger og utemiljøer – alle fra Norge – som er utformet med god tilgjengelighet og brukbarhet.

Når vi så går videre inn i den tradisjonen som Bringa referer til, ser vi at norsk byggforskning opererte med versjoner av «universell utforming» lenge før prinsippet fikk dette navnet. Disse ideene ble i stor grad utformet av det som het *uføregruppa* ved Norges Byggforskningsinstitutt (NBI) (Guttu 2003, 364). Dette var en gruppe som igjen leverte viktige premisser til Handikapforbundets «livsløpsbolig», fra 1981. Livsløpsboligen (både som prinsipp og som bygde eksempler) var i sin tur en sentral inspirasjonskilde for Bringa, når han utformet prinsippet «universell utforming». Det var ikke minst fordi Bringa også var med å utforme livsløpsboligen som prinsipp (Seierstad, Jacobsen, og Bringa 1981).

På 1970-tallet var arkitekten Carsten Boysen uføregruppas ubestridte leder og inspirator. På 1970-tallet skrev han blant annet om det han kalte «planlegging for alle» (Boysen, Hansen, and Lange 1974), på måter som er nesten identisk med dagens tanker om universell utforming.¹ Vi skal derfor begynne historien med Boysen, og kort gjøre rede for den første artikkelen hvor han presenterer argumenter og forskning som senere skal bli sentrale for «uførgruppa». Artikkelen er fra 1964 og har tittelen *Boliger for eldre – Spesialboliger eller høynet boligstandard* (Boysen 1964).

2.2.1 Boysens «Boliger for eldre»

I denne artikkelen er Boysens viktigste overordnede grep å skrive om «uførhet» ved å fokusere på eldre mennesker. Derved har han et fokus hvor grensen mellom de «normale» og de «uføre» blir uklar, fordi de fleste mennesker som blir gamle også blir «uføre», i større eller mindre grad. I den første halvparten av artikkelen fokuserer han på det konkrete; på ulike former for svekkelse (svaksynthet, dårlig hørsel og syn, bevegelseshemminger, glemsel) og på hva som byggeteknisk kan gjøres for å møte disse svekkelsene.

I den andre halvparten av artikkelen løfter Boysen blikket og ser mer sosiologisk på hvordan eldre mennesker vil, kan og bør integreres i sine familier, nærmiljøer og samfunn. Han trekker her på sosiologiske studier av Eldres kår, og på sosialpolitiske argumenter, inklusive den britiske sosiologen Peter Townsends studier av eldre menneskers isolasjon, og den selvlærte forfatteren og byplan-teoretikeren Lewis Mumfords bredt anlagte samfunnsfilosofi. I sin konkrete diskusjon av hvordan leiligheter bør legges til rette for eldre har Boysen vist at disse også vil være fordelaktige for yngre mennesker og barnefamilier. I sin generelle diskusjon argumenterer han for at en generelt «høynet boligstandard» vil være den beste måten å bygge «eldreboliger» på. De konkrete kravene til boliger vil da også møte det han anser som en generell ambisjon om å unngå stigmatiserende sær løsninger, og han avslutter artikkelen med følgende normative visjon:

Det vi nå er i ferd med å bli klar over, er at vår alder ikke er en [...] saklig begrunnet kategori. I et samfunn hvor vi har klart å løse miljøproblemer bedre enn i dag [og Boysen snakker om de sosiale miljøene], vil en nødtvungen segregasjon etter alder føles like unaturlig som de gamle rase- eller klasseskiller. (Boysen 1964, 25)

Det generelle alle som Boysen argumenterer for er altså det fellesskapet hvor et potensielt stigmatiserende skille mellom de «normale» og de «eldre» er utvisket, til fordel for en mer inkluderende normalitet. Det konkrete alle han argumenterer for inkluderer både blandede boområder, den romslige «tre-generasjonsboligen», og en «høynet boligstandard» som tar hensyn til flere mulige funksjonshemninger, inklusive bevegelses- hørsels- og synshemninger.

I forhold til Boysens forståelse av det generelle alle er det imidlertid en helt sentral spesifisering som må gjøres, og som vi må se til Boysens forhistorie for å forstå.

¹ I et prosjekt som løp i perioden 1998-2001 brukte også Miljøverndepartementet «planlegging for alle» som synonymt med universell utforming, men sannsynligvis uten å kjenne Boysens tekster (Miljøverndepartementet 1998).

Når Carsten Boysen begynte å jobbe på Byggforsk hadde han allerede en lang karriere som boligforsker og boligpolitisk aktivist bak seg. Den ser i korthet ut som følger: I 1932 stiftet han *Socialistiske arkitekters forening*, sammen med Erik Rolfsen, og i 1933 startet de arkitekt- og byplan-tidsskriftet *PLAN*. I dette tidsskriftet argumenterte Boysen og Rolfsen (og andre radikale arkitekter) for en strengt funksjonalistisk, rasjonalistisk og marxistisk arkitektur og byplanlegging. De Socialistiske arkitekters forening blir en del av Mot Dag-bevegelsen, og i 1936 reviderer Mot Dag-erne sin marxisme og melder seg kollektivt inn i Arbeiderpartiet.

I 1942 tar Boysen initiativ til den store boligundersøkelsen i Oslo (Guttu 2003, 54). Oslo Vel stiller seg bak undersøkelsen, hans radikale arkitektkollega Odd Brochmann leder den, og Boysen er med og skriver rapporten. Undersøkelsens viktigste funn er en dokumentasjon av at Oslos boligmasse preges av mange små leiligheter. Dette leder til en trangboddhet blant Oslos arbeiderklasse som er problematisk for mange. Det er spesielt kvinner og barn som lider under denne trangboddheten.

Etter krigen går de sentrale arkitektene i Socialistiske arkitekters forening fra opposisjon til posisjon. De blir strategiske arkitekter i Arbeiderpartiets gjenoppbygging av landet. Erik Rolfsen blir byplansjef i Oslo, Frode Rinnan tegner Lambertseter drabantby, og Carsten Boysen starter opp Norske Boligbyggelags Landsforbund. De blir derved med å forme den viktigste perioden i norsk boligbygging i moderne tid, nemlig arbeiderpartistatens storstilte sosiale boligbygging, i perioden fra 1945 til omtrent 1970.² Boligbyggingen i denne perioden var kjennetegnet av at man trengte mange boliger, større boliger, og at man trengte billige boliger.

Jon Guttu diskuterer hvordan denne boligbyggingen for de strategiske arkitektene i arbeiderpartistaten var formet av to sentrale faktorer. En *rasjonalistisk* arv fra 30-tallets funksjonalisme (og, bør vi legge til, dens marxisme), og en *empirisk* kjennskap til «trangboddheten» (Guttu 2003, 135). Fra sosialismen hadde de et fokus på sosial ulikhet, og et ønske om å minimere den, fra den rasjonelle eller praktiske siden av funksjonalismen hadde de en tro på at man kunne bygge funksjonelt, og fra den empiriske undersøkelsen i Oslo hadde de data som kunne informere dem. Et av de sentrale funnene fra denne undersøkelsen, skriver Guttu, var at toromsleiligheten var ubrukelig som familiebolig (Guttu 2003, 55). Det var *sosialt* vanskelig å bo så tett, spesielt, som sagt, for de som var mye hjemme; barna og mødrene. Familieboliger burde være på minst tre rom og kjøkken.

Dette sosialpolitiske bakteppet er helt sentralt for å forstå hvordan Boysen tenkte omkring «planlegging for alle», i forhold til eldre og uføre. Poenget er at når Boysen begynte å forske på boliger for eldre og uføre, så tenkte og arbeidet han innenfor et sosialpolitisk regime hvor det var bred enighet om å bygge gode og romslige boliger «for alle», og da med et sosialdemokratisk klasseperspektiv på «alle». Etablerte og mektige institusjoner som Husbanken og OBOS sørget for at man faktisk fikk bygget «boliger for alle». Når så Boysen vendte sin interesse mot de eldre og uføre, så var det for å inkludere disse gruppene i det «alle» som allerede var etablert. Det «generelle

² Begrepet «arbeiderpartistaten» stammer fra Slagstad (Slagstad 1998), og selv om denne epoken i stor grad var styrt av Arbeiderpartiet, så var den større enn AP, og kjennetegnet av at også de borgerlige partiene videreførte dens politikk, når de satt i regjering.

alle» til Boysen, slik han utviklet det utover 60- og 70-tallet, skulle altså integrere mennesker på tvers av to viktige skiller: skillet mellom fattig og rik, og skillet mellom funksjonsfriske og uføre. Et sentralt virkemiddel for å realisere et «konkret alle» som favnet en stor andel av dette generelle alle var, i 1964, den generelt høynede boligkvaliteten. Dette var en bolig som var bygget med kunnskap om og sensitivitet til mange typer uføres behov, og som dermed kom alle til gode.

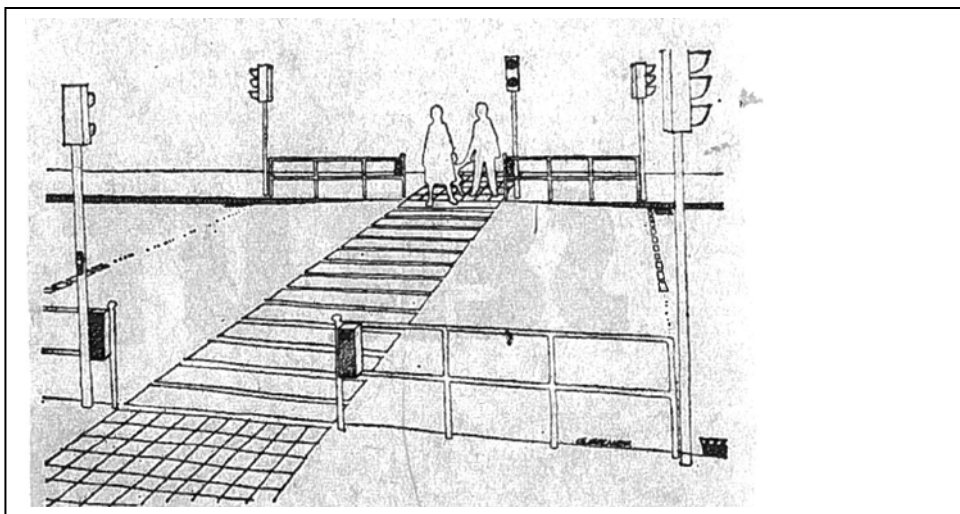
2.2.2 Uførgruppa ved Byggforsk, 1970-tallet

I 1967 etablerte NBI et laboratorium, hvor de kunne sette opp lettvegger og simulere aktiviteter. Disse ble så filmet ovenifra, og i denne labben begynte NBI å utføre sin egen planforskning, det vil si forskning på mulige planløsninger. I denne labben gjorde Boysen og hans kolleger studier av hvordan ulike rom i en bolig burde utformes for å kunne brukes av en person i rullestol (Boysen 1974).

Vi har intervjuet Tore Lange som begynte å jobbe på NBI i 1970, og som ble tilknyttet uføregruppa. På den tid fungerte Boysen som en kunnskapsrik senior for gruppa, forteller Lange. Han stilte alltid opp for yngre forskere, som generøs veileder og rådgiver, men han hadde ikke tatt sin egen publisering så veldig alvorlig. Den første oppgaven til Lange var å gå gjennom, systematisere og utgi Boysens notater.

De konkrete arbeidene til uføregruppa ble formet av en måte å tenke «universell utforming» på, men uten at de brukte dette begrepet. Et sentral begrep for dem var det de kalte de «ukjente brukere». De tenkte seg dette som en abstrakt bruker som man ikke visste noen ting om. Kan hende var han/hun rullestolbruker, svaksynt, gammel, småbarnsmor eller -far. Fokuset var – i tråd med Boysens arbeider fra 60-tallet – på det å unngå å designe «spesialboliger» for «funksjonshemmede», og det sentrale premisset de utviklet var at det å «planlegge for funksjonshemmede» var en god måte å «planlegge for alle» på (Boysen, Hansen, and Lange 1974; Boysen 1978; Boysen and Lange 1979).

Figur 2.1 *Tore Lange og Ragna Hansen argumenterer for hevet fotgjengerovergang i Arbeiderbladet, høsten 1970. Tegning av Gunnar Selnæs.*

Konkret inkluderte uførgruppas arbeider studier av boligers planløsninger, men de inkluderte også planlegging av utearealer. De var blant de første i Norge til å argumentere for å heve fotgjengerfelt ved hjelp av fartsdumper (i *Arbeiderbladet*, 1970, se figur 1), slik at overgangen fortau-fotgjengerfelt ble plan for rullestolbrukere, og med lydsignaler for blinde. Gruppen jobbet også med hvordan man burde legge boliger i bratt terreng på en måte som sikret tilgjengelighet «for alle» (Bjørneboe 1977).

Alle forskerne ved uførgruppa ved NBI tilhørte den politiske venstresiden i norsk politikk. De «moderate» var SVere. I samtaler med flere av gruppas representanter går følgende klart fram: «Uførgruppa» skrev de innenfor et boligpolitisk paradigme hvor en sterk markedsregulering var en selvfølge. De boligpolitiske seirene som Boysen og hans kolleger hadde kjempet fram etter krigen, i kampen mot «trangboddheten», var nettopp det; seire. Noe de i stor grad hadde vunnet. Boligsamvirkene og Husbankens låneordninger var ikke perfekte, men de var virksomme, politisk legitime og veletablerte institusjoner som sørget for at boliger fikk en rimelig størrelse, et rimelig godt utemiljø, og rimelig gode planløsninger. På 1970-tallet kunne man gjerne kritisere dem for deres mangler, også på venstresiden, men man kunne ta deres eksistens for gitt.

I det store og hele viderefører derfor uførgruppa de samme forståelsene av «alle» som Boysen formulerte i 1964, og som vi kan kalle den *sosialdemokratiske versjonen av universell utforming*; det generelle alle inkluderer de befolkningsgrupper som splittes av skillene mellom fattige og rike og mellom «normale» og «uføre». Det konkrete alle fanges inn ved å bygge for funksjonshemmede og på en måte som derved også kommer andre grupper til gode, blant annet ved at generell «brukbarhet» og romslighet var en del av løsningene. Det «generelle alle» som lå bak uførgruppas konkrete arbeider var altså av en slik art at man burde bygge rullestolvennlige boliger *hva enten rullestolbrukeren var fattig eller rik*.

2.2.3 Livsløpsboligen, 1981, som et «konkret alle»

Innsnevringen fra et generelt alle til et konkret alle kan skje på mange måter. Avgrensningene kan være politisk bestemte, gitt av at noen interessegrupper er flinkere til å fremme sin sak enn andre, eller gitt av pragmatiske og relativt tilfeldige hendelsesforløp. I det følgende skal vi se hvordan Boysens sosialdemokratiske versjonen av «planlegging for alle» i løpet av 1980-tallet snevres inn til et konkret alle som i stor grad gikk ut på å bygge boliger som sikret *tilgjengelighet for bevegelseshemmede*. Vi vil se hvordan en ganske tilfeldig kombinasjon av kunnskapsproduksjon og interessekamp kan lede til en slik innsnevring.

I det vi har av skriftlig materiale fra Norges Byggforskningsinstitutt ser det ut til å foregå en bestemt innsnevring av uførgruppas konkrete fokus utover 1970-tallet. NBIs uføre-forskning får et noe ensidig fokus på rullestolbrukeren og den bevegelseshemmede (Gulbrandsen 1975, 233:1). Det er ikke fordi de har villet det, ifølge Gulbrandsen, men fordi NBI «foreløpig» kun har forsket på bevegelseshemninger. Uførgruppa utførte riktignok forskning på andre typer uforhet, blant annet det de kalte «usynlig» funksjonshemming, som astma og allergier, men Gulbrandsen har nok ikke helt feil i sin beskrivelse: Det er mye fokus på bevegelseshemninger i NBIs forskning, og på hvordan de kan kompenseres.

Dette er en pragmatisk innsnevring som får en bestemt oppfølging. I 1981 lanserer FN *Handikapåret*, og som en del av denne satsingen lanserte Norges handikapforbund «livsløpsboligen» (Seierstad, Jacobsen, and Bringa 1981). De bygger første etasje av en «livsløpsbolig» på bildekket til en innleid danskeferge og drar på «messe-cruise» kysten rundt. Handikapforbundet trekker på mye av NBIs forskning når de utformer livsløpsboligen, blant annet på hvordan man bør bygge i bratt terreng (Bjørneboe 1977), og på byggforsklad A.330.211, «Tilpasning til bevegelseshemmede generelt» (Boysen, Lange, and Svennar 1979). I 1985 omarbeides dette byggforskladet, i et samarbeid mellom NBI, Husbanken og Handikapforbundet (Christophersen 1990, 70: III), og utgis under navnet *Livsløpsboliger* (Lange and Ringnes 1985).

Den første publikasjonen som definerer Livsløpsboligen er interessant ved at den både tydelig formulerer et generelt alle og et konkret alle. Det generelle alle ser vi i følgende formulering:

Norges handikapforbund ønsker ikke å få forskrifter som sikrer generelt anvendelige boliger primært med hensyn til «de funksjonshemmede». I dette uttrykket ligger ofte en oppfatning av funksjonshemmede som en statisk gruppe. Vi vet at funksjonshemminger oppstår innenfor den boligmasse vi har og innenfor den befolkning vi har. Derfor ønsker vi trygghet for hele befolkningen gjennom generelt anvendelig boligmasse. (Seierstad, Jacobsen, and Bringa 1981, 4)

Her ser vi et generelt alle som i stor grad ligner på det generelle alle som Boysen formulerer i 1964: Det inkluderer potensielt alle de funksjonshemminger som «oppstår innenfor den boligmasse vi har og innenfor den befolkning vi har», det vil si også alle de funksjonshemminger som kjennetegner alderdommen: Svaksynthet/blindhet, tunghørhet/døvheter, bevegelsesvansker, glemsomhet etc. Når man så blar om til de sidene som spesifiserer et konkret alle, skjer det imidlertid en meget klar innsnevring av «alle»: Livsløpsboligen spesifiserer kun arealplanmessige grep som sikrer tilgjengelighet for bevegelseshemmede, først og fremst rullestolbrukere (Seierstad, Jacobsen, and Bringa 1981).

Vi ser den samme innsnevringen i byggforskladet A 330.211. I 1979 het bladet *Tilpasning til bevegelseshemmede generelt* (Boysen, Lange, and Svennar 1979). I 1985 utgis en revidert versjon og det heter nå A 330.211 *Livsløpsboligen*. Omarbeidelsen er minimal. Det er fortsatt den bevegelseshemmede som står i sentrum. Hovedendringen består i at det bladet som i 1979 kun ga seg ut for å handle om bevegelseshemmede nå i sin innledning hevder å dekke interessene til «eldre» og «funksjonshemmede» generelt (Lange and Ringnes 1985, 1), mens det i sitt innhold fortsatt har et fokus på hvordan man kan unngå å skape et bevegelseshemmende miljø. Dette er ikke helt urimelig – svært mange eldre blir bevegelseshemmende, men det innebærer en innsnevring av hvilke hensyn som skal tas. Innsnevringen fra et generelt alle som skulle nå «alle» til et konkret alle som i stor grad formulerte tilpasninger til bevegelseshemmede kan i noen grad knyttes til at de bevegelseshemmedes interesseorganisasjon, Handikapforbundet, var sentrale i å fremme livsløpsboligen. Men det kan i noen grad også knyttes til det var i forhold til bevegelseshemninger at det fantes en praktisk, implementerbar kunnskap om

hvordan man kunne bygge for å unngå disse, blant annet på grunn av kunnskapsgrunnlaget og forskningsfokuset til Byggforsk.

Livsløpsboligen har imidlertid et interessant etterspill, hvor det konkrete alle igjen utvides, til å større grad å et bredt sosialpolitisk prosjekt, som skule møte behovene til et bredt definert «alle».

2.2.4 Minstestandarden, 1992

Etter at Willoch-regjeringen av 1981 liberaliserte boligmarkedet mistet Husbanken mye av sin innflytelse på boligpolitikken (Reiersen, Thue, and Jensen 1996). Men liberaliseringen skaper en enorm boligbølge, som sprekker på slutten av 1980-tallet. I 1992 er det fortsatt bankkrise og kollaps i boligmarkedet, og under Brundtlands tredje regjering får Husbanken gjennomslag for en revitalisering av den sosiale boligpolitikken, og er dessuten nesten eneste bank som finansierer de få boligene som bygges.³ I 1992 innfører Husbanken et krav om at en bolig som skal ha basislån må innfri kravene til det de kaller en «minstestandard». Hvis den også oppfyller livsløpsstandarden kan man også få tilleggslån (Reiersen, Thue, and Jensen 1996, 417).

Minstestandarden var ikke laget for å møte spesifikt «funksjonshemmedes» behov. Den definerte hva en bolig skal inneholde av rom/funksjoner. Videre stilte den krav til ulike funksjoner i boliger med ulik størrelse og anga en norm for størrelsen på for eksempel kjøkken for boliger med 2, 3 eller 4 rom. Standarden med sine normer var laget for å gi leilighetene en generelt høynet boligstandard. En konsekvens av de normsatte bruksfunksjonene var at en fikk en minimumsstørrelse for ulike boligtyper. I 1994-utgaven skulle en 2 roms leilighet må ha minimum 55 kvadratmeter, en 3 roms 65 kvadratmeter, osv⁴), gode lysforhold, et minimum av «privat uteplass», med mer.

Det interessante med minstestandarden er at selv om den ikke spesifikt var laget for å møte funksjonshemmedes behov, så ga den et bedre grunnlag for livsløpsboligen på en viktig måte: Den tilførte små leiligheter de fleste av de kvalitetene som Boysen i 1964 mente at en «høynet boligstandard» burde ha for å være egnet til eldre og uføre.

Poenget er *ikke* at de som laget minstestandarden leste Boysens artikkel fra 1964. Det gjorde de neppe. Poenget er at en «generelt høynet boligstandard» (Boysen 1964), det vil si en bredde av informerte funksjonskrav og normeringer, ikke behøvde å bli formulert som en «tilpasning til funksjonshemmede», fordi kombinasjonen av minstestandarden pluss livsløpsstandarden både ville komme «vanlige» og «funksjonshemmede» beboere til gode.

Det spesielle med Husbankens minstestandard+livsløpsstandard ligger heller ikke i at dette var et veldig vidløftig forsøk på å formulere et «generelt alle». Det spesielle ligger i at det var et ambisiøst forsøk på å bygge et bredt «konkret alle». Når Husbanken la minstestandarden til livsløpsstandarden så fikk man en implementasjon av den sosialdemokratiske versjonen av universell utforming innen

³ I 1992 finansierte Husbanken neste alle nybygde boliger. I 2008 er Husbankens andel av nyboligfinansieringen sunket til 18,5 % Kilde: SSBs byggearealstatistikk og Husbanken.

⁴Se <http://biblioteket.husbanken.no/arkiv/dok/Hist/hb7b1-3-1994.pdf>

boligfeltet. Stort nærmere en konkretisering av de prinsippene Boysen teoretiserte i 1964 kommer vi ikke.

Og nærmere kom vi ikke, for det politiske Norge var forandret. Arbeiderpartistaten var avvirket, og utover 1990-tallet blir det klart at Husbanken ikke har den politiske støtten de hadde trengt for å gi «minstestandarden + livsløpsboligen» realpolitisk tyngde. Det ble ikke bygget så mange boliger med denne formen for husbankstøtte, og i 2005 setter Bondevik II-regjeringen den siste spikeren i kisten til arbeiderpartistatens sosiale boligbygging, og avviker minstestandarden.

Med den avviklingen var det bare Teknologisk forskrift av 1997 som satte krav til hva en «bolig» skulle være, funksjonelt sett, og den forskriften anga ikke andre bindende krav enn at ingen rom må være mindre enn 15 kubikkmeter store (noe som gir en gulvflate på 6.25 m² ved takhøyde på 2.40). Det var fritt fram for å bygge så små boliger man kunne, så lenge det var etterspørsel nok, og 2-romsboliger ned mot 25 m² begynner å se dagens lys (Nørve, Denizou, og Knudsen 2006). Markedsforhold og avvikling av husbankens krav til minstestandard underminerte den «generelt høynede boligstandarden».

2.3 «Universell utforming» som et reguleringspolitisk «generelt alle»

De siste 15 årene kan utviklingen innenfor feltet planlegging for alle karakteriseres med følgende to punkter, som begge er ganske spektakulære:

1. Etablering av begrepet «universell utforming». Med dette begrepet fikk vi det mest omfattende *generelle alle* som noen gang er formulert. Ikke bare inkluderer det «alle» mennesker, men det er anvendelig på «alle» teknologiske områder, fra boksåpnere til busser.
2. Innen feltet plan, bygg og bolig: Formuleringen og iverksettingen av Teknisk forskrift av 2010 (TEK 10). Som formulering av et *konkret alle* er den mindre ambisiøs enn for eksempel livsløpsboligen eller minstestandarden, men den er likevel en ganske spektakulær nyvinning ved at de normeringene den gjør er juridisk bindende for alt som bygges. Med TEK 10 skjer det derved en rettsliggjøring av ideen om å planlegge for alle.

Det Tøssebro beskriver som en reguleringspolitisk vending består i at virkemiddelet for politikken er lover og forskrifter. Det er altså spesielt gjennom TEK 10 at universell utforming blir til en slik «reguleringspolitisk vending», og det var ved å se til USAs *Americans with disabilities act* at universell utforming var reguleringspolitisk inspirert.

Men som vi antydes innledningsvis, så er vendingen de siste 15 årene mye mer enn reguleringspolitisk. Endringen må forstås i lys av at det fantes en sosialdemokratisk planlegging for alle for universell utforming så dagens lys. Det nye kommer ikke i tillegg til denne planleggingen, slik Tøssebro beskriver universell utforming som et tillegg til en etablert velferdspolitik. Det ville jo vært fint om den kun kom i tillegg til noe allerede etablert, for da hadde man et entydig framskritt å forholde seg til: Før universell utforming fikk man rullestol av velferdsstaten, etter universell utforming, kan man også komme seg rundt med den.

Innen boligfeltet kommer imidlertid nye versjonen av «planlegging for alle» i stedet for den gamle versjonen, og da blir bildet mer komplisert. Vendingen, helt kort, synes å bestå i at det å jobbe for en bred allianse mellom «vanlige» og «funksjonshemmede» mennesker – hvor det å bygge for funksjonshemmede også kommer «vanlige» mennesker til gode, erstattes av en interessepolitikk vending, der tydeliggjøring av gruppene og deres likestillingskrav kommer foran den totale assimileringen som ligger i å viske ut skillet mellom «vanlige» og «funksjonshemmede». Vendingen vi i det følgende skriver om skjer *ikke* når Bringa og Rådet for funksjonshemming utformer begrepet universell utforming, i 1997-1998. Vendingen skjer utover 2000-tallet, og vi skal i det følgende se nærmere på hvordan den skjer. Først skal vi se litt nærmere på hva Olav Rand Bringa og Rådet for funksjonshemming gjorde når de i 1997-1998 for første gang formulerte begrepet «universell utforming» på norsk.

2.3.1 Begrepet «universell utforming» som et generelt alle

Begrepet «universell utforming» slår veldig godt an innenfor funksjonshemmingsfeltet, bedre enn noen formulering fra 1970-tallets byggforskning. Det er flere grunner til dette, og uten å gi noe uttømmende analyse, så var nok følgende faktorer viktig: «Universell utforming» hadde, som sagt, en bred appell, ved at det kunne brukes om all mulig design. Det er ikke bare en språklig nyvinning, men det var også et egennavn. Derved fungerer begrepet som et selvstendig symbol. Vi ser betydningen av dette allerede i det arbeidet Bringa og Rådet for funksjonshemming gjorde på midten av 1990-tallet. I 1995 utgir de en veiviser som heter *Veiviser: tilrettelegging av nærmiljø for funksjonshemmede* (Bringa 1995). I 1997 lanserer de som sagt begrepet «universell utforming» (Aslaksen mfl. 1997). I 1998 oppdaterer de så veiviseren. Den nye versjonen er nesten identisk med den gamle, og innholdsmessig består den viktigste endringen i at referansene til TEK 87 byttes ut med referanser til TEK 97 (Bringa 1998). Men den viktigste endringen lå i tittelen. Den andre utgaven heter *Veiviser til universell utforming*. I den første tittelen ga konteksten «for funksjonshemmede» mening til «tilrettelegging»; *tilrettelegging av nærmiljø for funksjonshemmede*. Men derved lukket man ikke det semantiske rommet for den potensielle stigmatiseringen som det å tilrettelegge «for funksjonshemmede» muliggjør. Man planla ikke for «alle», men for «funksjonshemmede».

I andre versjonen av dokumentet begynner Bringa og Rådet for funksjonshemming å få et språk som løsriver deg fra segregeringen og stigmatiseringens logikk, og de kan for alvor begynne å snakke om en «planlegging for alle» uten å gå veien om dikotomien mellom «normale» versus «funksjonshemmede».

Språklig sett, som en formulering av et «generelt alle», nådde altså «universell utforming» langt. Det var ikke bare et *middel* på vei mot de etter hvert klassiske målsetningene om normalisering, inkludering og anti-stigmatisering, innen funksjonshemmingspolitikken. «Universell utforming» var, språklig sett, et oppnådd mål. Det var en måte å snakke om «planlegging for alle» på som hevet seg over stigmatiseringens språklige logikk.

Når Manneråkutvalget i 2001 adopterte «universell utforming» som en hovedsatsing for fremtidens funksjonshemmingspolitikk, så var det nettopp med referanse til at begrepet muliggjorde en radikal form for «inkludering» av de som før var ekskludert

fra det «normale». Universell utforming er et gode fordi «alles tilhørighet er en selvfølge, og en bør slutte å benytte ord som impliserer at dette ikke er tilfelle» (NOU 2001, 32).

I tillegg til denne inkluderende egenskapen ved begrepet «universell utforming» var Bringa nøye med å skrive på en måte som ikke skapte politiske eller ideologiske utsider. Altså, de første dokumentene om universell utforming hadde ingen tydelig politisk slagside, slik at det appellerte mer til en politisk ideologi enn til en annen. Dokumentene appellerte til alle politiske retninger, og Bringa kunne snart notere seg at de fleste politiske partier støttet prinsippet om universell utforming, fra SV til Høyre (intervju).

Det som altså skjer, på begynnelsen av 2000-tallet, er at begrepet på en viktig måte *avpolitiseres*. Det vil si; det er nesten ingen som er uenig i at universell utforming er en god ting.

2.3.2 Generaliseringens grenser

I kraft av å være en meget vellykket formulering av et *generelt alle*, begynner begrepet «universell utforming» utover 2000-tallet sin reise gjennom forvaltning og organisasjonsliv, for å operasjonaliseres som ulike former for *konkrete alle*. Hva skjer da? Vel, vi kan være ganske sikre på én ting: Da vil insider og utsider igjen *måtte* oppstå. Man kan ikke tilrettelegge absolutt alt for absolutt alle. Da vil også politikken kunne gjenoppstå, i den forstand at ikke alle politiske grupperinger liker alle konkretiseringer like godt. Men derved er det ikke sikkert at det generelle prinsippets avpolitisering blir en entydig fordel, for da risikerer man at politikken som må følge konkretiseringene ikke blir tydelig formulert som politiske valg.

Det er faktisk utydelig hva slags politikk som vil følge av ulike konkretiseringer av «universell utforming». Det er derfor nytting å belyse hva den regulerings- eller interessepolitiske vendingen består i når universell utforming konkretiseres. Vi skal gjøre det ved å analysere tre case: 1) informasjonskampanjen «ingen hindring», 2) et skifte i fokuset til Handikapforbundets informasjonsbrosjyrer om «universell utforming», og 3) implementeringen av universell utforming i den tekniske forskriften TEK 10.

2.3.3 «Ingen hindring»

I 2005 starter Husbanken, Kommunal- og regionaldepartementet og Statens bygningstekniske etat kampanjen *Ingen hindring*. En annonse og en informasjonsbrosjyre forsøker å omsette det generelle alle i universell utforming til radikale konkretiseringer. I annonsen (som sto på trykk i Adressevisen⁵) er det bilder av 8 mennesker og en dør, og tittelen er «kommer alle inn denne døra?» (se figur 2). En mann er veldig høy, en kvinne er gravid, og «Geir (56)» er noen ganger rullestolbruker, men er i annonsen avbildet stående. Alle kommer gjennom døra, for den er universelt utformet. Det radikale i annonsen består i at ingen av de åtte som er avbildet sitter i rullestol eller på andre måter er stereotypisk «funksjonshemmet». Med

⁵ Laget av Husbanken, Kommunal og regionaldepartementet og Statens byggtkniske etat. Vi har ikke nøyaktig publiseringsdato, da vår kopi er av det opprinnelige pdf-dokumentet.

slagordet «Bra for alle – nødvendig for noen» er budskapet at det å være «funksjonshemmet» bare er en annen måte å være «vanlig» på.

I brosjyren «Vi har en plan – om å skape et samfunn for alle», utgitt av Deltasenteret (i samarbeid med flere), er bilde- og ordbruk på samme måten: Ingen stereotypisk «funksjonshemmede» er avbildet. Man ser en barnevogn, men ingen rullestol (Deltasenteret 2006).

Figur 2.2 Husbanken, Kommunal- og regionaldepartementet og Byggeteknisk Etats annonse i kampanjen «Ingen Hindring».

KOMMER ALLE INN DENNE DØRA?

Riktig svar nederst på siden

Kristian (36) 2,07 på strøpelesten. Stanger ofte hodet.

Anne (27) har tvillinger på ett år og hunden Rufs.

Jonas (4.5) 104 cm med gummislaver på. Travel, snubler av og til.

Thea (31) gravid i åttende måned. Har kjøpt barnevogn.

Bente (70) Bestemor ser ikke så godt som før.

Julenissen (7) Har 15 kilo julegaver i sekken og dårlig tid.

Gør (55) Yrkesaktiv med muskelskade. Bruker rullestol i perioder.

Helle (17) Liker sport. Nå med brukket håndledd.

Bra for alle – nødvendig for noen

I løpet av livet opplever vi at funksjons-
evnen vår varierer. Muligheten til å delta
i samfunnslivet er avhengig av hvordan
boliger, bygg og uteområder er utformet.

Universell utforming gir omgivelser alle
kan bruke. Universell utforming gir smarte
løsninger du kan leve lenge med.
Les mer på www.be.no/universell

Riktig svar: Ja, alle kommer inn. Tydelig farge, riktig belysning og god kontrast til vegg gjør det enkelt å finne døren. Den er bred nok for barnevogner og rullestoler, og høy nok for Kristian på 2,07. Håndtaket gir godt grep, og døren kan åpnes med liten kraft. Uten tørskel er det enkelt for alle å komme inn. Julenissen bruker ikke dera. Han kommer gjennom pipa.

Norges handikapforbund liker imidlertid ikke dette forsøket på konkretisering av de generelle målsetningene bak «universell utforming», og i 2006 innkaller de til møte. Bakgrunnen for møtet er, skriver de, at «vi mener at funksjonshemmede i økende grad usynliggjøres; rullestolen er erstattet av barnevogn, blinde personer av den spreke pensjonisten med briller»⁶. De er opptatt av å formidle at universell utforming bør være en strategi for å inkludere de *funksjonshemmede* i samfunnet. Og det er tydelig at for Norges handikapforbund er det ikke noen målsetning å komme dit at «de funksjonshemmede» bør integreres så godt at man kan slutte å snakke om dem som en gruppe, slik Deltasenteret og de andre deltagerne i kampanjen forsøkte seg på.

Handikapforbundets initiativ leder til en serie møter, og det direkte resultatet er at Miljødepartementet utgir en «begrepsavklaring» (Miljøverndepartementet 2007). Teksten er kort og generell, og mesteparten av det som skrives er kjent fra tidligere publiseringer om universell utforming. En enkelt setning kan vel sies å gi Handikapforbundet det de ber om: «Et hovedsiktemål med universell utforming er å oppnå likestilling og deltagelse for personer med nedsatt funksjonsevne ...» (Miljøverndepartementet 2007, 8). *Hovedsiktemålet* med universell utforming er altså ikke bedre bygg og tilgjengelighet for «alle», inklusive barnevognbrukere, men bedre og mer tilgjengelige bygg for å bedre likestilling og deltagelse for personer med nedsatt funksjonsevne, så som rullestolbrukere.

Denne ene publikasjonen fra Miljødepartementet er neppe avgjørende for så veldig mye, men de radikale informasjonskampanjene om universell utforming avsluttes, og dette representerer en viktig dreining i det politiske arbeidet med å konkretisere prinsippet universell utforming som praktisk politikk. Informasjonskampanjene som Handikapforbundet reagerte mot prøvde å gjøre universell utforming relevant for alle. Kampanjene prøvde å bygge et skjebnefellesskap mellom «vanlige» småbarnsfamilier, «funksjonshemmede» rullestolbrukere og svaksynte på en måte som assimilerte de tidligere «funksjonshemmede» inn i den store normaliteten, «oss alle».

Når man så leser de informasjonsbrosjyrene som Handikapforbundet har utgitt om universell utforming, i perioden fra 1998 til 2010, så blir det tydelig at forbundet har foretatt et strategisk skifte i perioden rundt 2006-2007, bort fra en forståelse av universell utforming som et middel for assimilering, og mot en mer interessepolitisk vending der gruppen tydeliggjøres som gruppe. Neste seksjon presenterer denne dreiningen.

2.3.4 Handikapforbundets brosjyrer

Handikapforbundets første fire brosjyrer om universell utforming utgis i perioden 1998 til 2001. Disse er klart preget av Bringas første publiseringer om «universell utforming» (Aslaksen mfl. 1997; Bringa 1998). Det vil si, de har et fokus på allerede vellykkede boligprosjekter, og på kommunal samfunnsplanlegging, etter Plan- og bygningsloven (Bergh and Henriksen 1998; Haug 2001; Haug and Aslaksen 1998; Heggem and Dobloug 2000; Myrdal 2005). I disse publiseringene ser vi flere eksempler på nye «livsløpsboliger» bygget med husbankfinansiering, som derved møter både minstestandarden og livsløpsstandarden. Selv om målet er inkludering av

⁶ «Universell utforming. Innledning, 01.03.2006», Norges Handikapforbund.

funksjonshemmede, så er middelet bredt: Handikapforbundet skriver om boligbygging på en måte som møter mange behov, inklusive de til «mennesker med funksjonshemming», og i bildematerialet er lekende barn i trygge bomiljøer og barnevogner på vei inn eller ut av busser like fremtredende som rullestolbrukere. Et bilde viser et uteareal utenfor et borettslag, og vi skjønner at det er godt tilrettelagt for alle, uten at det er mulig å se at det er spesielt «tilrettelagt» for «bevegelseshemmede» (Haug 2001, 5), et annet av et torg med mange mennesker, hvor vi kun skimter et par krykker blant mangfold av folk (Haug 2001, 29). Bildene viser også funksjonshemmede mennesker som er grunnleggende avhengige av andre, og gjennom den avhengigheten inkludert på en god måte, for eksempel i form av et rullestolbrukende barn som er en del av en kjernefamilie (Haug 2001, 6). I disse første brosjyrene om universell utforming beveger altså Norges Handikapforbund seg ganske langt i samme retning som Boysens versjon av «planlegging for alle» og som i 2005-kampanjen til Deltasenteret med flere; mot en utvisking av skillet mellom de «vanlige» og de «funksjonshemmede». Universell utforming framstår som en strategi for å oppnå stor grad av assimilering.

De informasjonsbrosjyrene som Handikapforbundet utgir etter ca 2006 representerer et tydelig skifte. Borte er referansene til lekende barn og til allerede vellykkede eksempler på «divsløpsboliger». Et viktig skifte i orienteringen er en større vekt på deltagelse i kommunale planprosesser, heller enn kun et fokus på det ferdige resultatet (Hanssen 2010; Henriksen 2007; Henriksen and Huvenes 2008). Gjennom medvirkning og deltagelse skal funksjonshemmede hevde sine interesser og delta i politikken planlegging og implementering. Handikapforbundet tegner ikke lenger en visjon av et samfunn hvor skillet mellom «funksjonshemmet» og «vanlig» er visket ut, slik de gjorde i sine første fire brosjyrene om universell utforming, før 2006. De presenterer en interessegruppes legitime kamp for en plass ved forhandlingsbordet. De funksjonshemmede er nå en tydelig stemme, som er til stede som en gruppe, ikke «inkludert» i den forstand at de er blitt «like», som en «naturlig» eller usynlig del av et stort fellesskap. Men inkludert i den forstand at de lyttes til i en interessekamp mellom ulike grupper.

Dette fokuset forsterkes av bildematerialet, som i mye større grad viser bilder av funksjonshemmede, ikke lenger av barn og barnevognbrukere. Vi ser rullestolbrukerne som er frigjorte ved hjelp av rullestolen. Og med den ruller de seg til forhandlingsbordet hvor de som sterke, voksne, aktive og politiske individer er like taleføre som alle andre (Henriksen and Huvenes 2008, 29). Poenget til brosjyrene er ikke å vise at en politiker som Guro Fjellanger både kunne være (en god) miljøvernminister og rullestolbruker. Poenget er å vise at den politikken bevegelseshemmede utfører, den gjør de på vegne av *seg selv*, som bevegelseshemmede.

2.3.5 Likeverdige men forskjellig?

For ulike grupper funksjonshemmede kan retten til å være likeverdig, men forskjellig, være like viktig som retten til å være lik. Spenningen mellom likhet og likeverd definerer mange debatter og politiske kamper innen funksjonshemmingsfeltet. Den er kanskje mest kjent i kampen som mange døve har ført i forhold til retten til *ikke* å få høreapparater operert inn i ørene. Implantatet gan gi et døvt menneske hørsel, dårlig hørsel, men mer enn ingen hørsel. I kampen mot disse implantatene

argumenterer tegnspråk-brukere for at de – tegnspråkerne – må respekteres som et eget språkfelleskap, altså som en kulturell minoritet, likeverdig med andre minoriteter (Breivik 2006). Når døve argumenterer mot at de, eller deres barn, skal «normaliseres» ved hjelp av et cochlea-implantat i øret, så er argumentet at det er bedre å være et kompetent medlem av tegnspråkets kulturelle fellesskap, enn å være et dårlig medlem av det hørendes fellesskap. Da må tegnspråkets utøvere betraktes som likeverdig, men forskjellig fra lydskråenes utøvere.

Det er noe likt i Handikapforbundets kamp for synlig anerkjennelse som kapable og autonome bevegelseshemmede og de døves kamp for å få være kapable og synlige tegnspråkere. Ingen av dem ser noen fordel i bare å forsvinne inn i en stor normalitet. Det er imidlertid en viktig faktor som skiller dem: Handikapforbundet har ikke adoptert noen ideologisk forskjellsetikk, av typen «likeverdig og forskjellig». Den ideologiske målsetningen til Handikapforbundet, etter 2006-2007, er fortsatt «full deltakelse» (Henriksen and Huvnes 2008, 6), og tekniske løsninger som kan «brukes av alle» (ibid, 7). På det generelle planet erstatter ikke brosjyrene etter 2006 de tidligere brosjyrene om universell utforming. De supplerer dem. Det at «universell utforming» er et middel for funksjonshemmede (ikke for barnevognbrukere), og at bevegelseshemmede oppfordres til å drive politikk på vegne av gruppen bevegelseshemmede er derved en pragmatisk, interessepolitisk strategi. Det er en form for konkretisering av universell utforming hvor man erkjenner at det generelle målet om «planlegging for alle» aldri vil nås som en ferdig utformet utopi (som er ferdig «planlagt for alle»). Konkret må det ideelle målet «universell utforming» må formuleres som en politisk kamp, som må vinnes igjen og igjen.

2.3.6 Fra universell utforming til TEK 10

I løpet av 2000-tallet ble Plan- og bygningsloven revidert, og det var igjennom dette arbeidet at prinsippet om universell utforming fikk sin første konkretisering innen areal- og bygningspolitikken. I prosessen med ny Plan- og bygningslov har både et Planlovutvalg og et Bygningslovutvalg vært i arbeid. Bygningslovutvalget ble nedsatt i 2002 og leverte to innstillinger (NOU 2003; NOU 2005b). Utvalget fant at kravene tilgjengelighet og brukbarhet ikke var godt nok ivaretatt i lovgivningen og sluttet seg til prinsippet om universell utforming. Universell utforming var godt egnet til bruk på *overordnet nivå*, men var for lite spesifikt og funksjonsrettet til å kunne angi rettslig bindende rammer for løsninger på konkret og detaljert nivå. Begrepet trengte stor grad av konkretisering (NOU 2005b, 408–409).

Ny Plan og bygningslov ble vedtatt i 2008, og i tråd med bygningslovutvalgets anbefalinger ble universell utforming tatt inn i lovens fellesbestemmelser som mål for det enkelte byggetiltak (kap. §1-1, ledd 5), mens de rettslig bindende rammene for lovens målsetninger ble formulert i den nye versjonen av Byggteknisk forskrift av 2010 (TEK 10). Spørsmålet er så: hva slags konkretisering av universell utforming er det som formuleres i TEK 10? Kan vi si at med TEK 10 har universell utforming fått sitt endelige gjennombrudd? Nei, vi kan ikke si det, ikke fordi det ikke har vært visse gjennombrudd, men fordi saken er mangesidig. Vi trenger både å sammenligne TEK 10 med sin forløper, TEK97, og med andre konkretiseringer av «planlegging for alle», for å se hva som er vunnet med TEK 10, eventuelt hva som er tapt.

I forhold til TEK97 er en overordnet endring spesielt viktig. TEK97 var inndelt i to nivåer av konkretiseringer. Selve forskriften var relativt generelt formulert, med såkalte «funksjonskrav». Så ble disse funksjonskravene ytterligere spesifisert i veilederen. Prosedyren rundt bruken av TEK tilsa at eksemplene i veilederen var minstekrav, og at avvik fra disse kunne godtas hvis man viste at det man gjorde oppfylt de generelle funksjonskravene. For eksempel het det i forskriften at dører «skal ha slik passasjebredde at vanlig rullestol kan passere med god og sikker klaring til karm og dørblad» (TEK97 1997 § 10 - 37), mens veilederen detaljerte dette på mange måter, inklusive krav om dørbredde på minimum 90 cm. Før TEK97 hadde det byggtekniske miljøet argumentert lenge for en hierarkisk oppdeling i nivåer av konkretisering. Fordelen med en slik inndeling var at funksjonskravet kunne angi hva som var ønsket av sluttresultatet (Cronberg 1977), på en måte som kunne tydeliggjøre ulike politiske målsetninger, mens ulike tekniske gjennomføringer lettere kunne endres, og velges av utbygger. Ulempen med denne hierarkiske inndelingen, slik den ble implementert i TEK97, var at den konkrete veiledningen ikke var sterkt nok juridisk bindende, mens den bindende, men generelle forskriften ga for stort rom for tøyelig fortolkning, og at dette ble tøyd i retning av å tjene utbygger og profitten, heller enn for eksempel tilgjengelighet for bevegelseshemmede (Nørve 2009). Mange argumenterte derfor for at de konkrete kravene mht dørbredder, arealkrav til baderom og lignende skulle tas direkte inn i forskriften.

Det som har skjedd med TEK 10 er at dette argumentet har fått gjennomslag: En rekke konkrete krav er flyttet fra veiledningen til forskriften, og en rekke nye har dessuten blitt formulert, og da i forskriften ikke (bare) i veiledningen. For eksempel er kravet om dørbredde på minst 90 cm (noen steder 80 cm) flyttet fra veilederen til forskriften, mens de uspesifiserte kravene om tilretteleggelse for «orientingshemmede» (inklusive svaksynte) er konkretisert på mange måter, for eksempel i krav om målbare kontrastfarger på diverse detaljer (typisk «luminanskontrast på 0,8»).

Videre innfører TEK 10 et viktig skille, nemlig mellom «universelt utformede bygninger» og «tilgjengelige boenheter» (TEK 10, Kommunal- og regionaldepartementet 2010 § 12-1 og § 12-2). For bygninger med krav til universell utforming (byggverk for publikum og arbeidsbygninger) stilles det en rekke krav knyttet til rom, atkomst og kommunikasjonsveier. Dette handler om bredder og stigningsforhold i atkomsten og korridorer, samt en rekke krav til belysing, synlig luminanskontrast, merking, taktile felt osv. Forskriften stiller også krav om romakustikk og lyd- og taleoverføringsutstyr.

Vi ser altså at for arbeids- og publikumsbygg definerer TEK 10 et bredt *konkret alle*, en krets som innbefatter synshemmede, hørselshemmede og rullestolbrukere.

Boliger har ikke krav om «universell utforming» etter den definisjonen av «universell utforming» som forskriften selv lager. De skal primært være *tilgjengelige*, det vil si ha trinnfrie utearealer og kommunikasjonsveier, minimumsbredde for korridorer og svalganger og passasjer i den enkelt bolig. Den tilgjengelige boenhet skal ha størrelse og planløsning som muliggjør bevegelse med rullestol. Den formulerer også krav til som god belysning av arealer, visuelt og taktilt oppmerksomhetsfelt foran hovedinngang. Men kravene til «tilgjengelig boenhet» har færre krav knyttet til syns-

og orienteringshemmede og noe svakere krav knyttet til tilgjengelighet med rullestol enn det en «universelt utformet bygning» har.

Det gjennomgående mønsteret i disse spesifiseringene er, for det første, at de styrker de konkrete kravene om hva «tilgjengelighet» *skal* bety (i forhold til TEK97). For det andre skjer denne styrkede konkretiseringen ved at forskriften i hovedsak lar *rullestolbruk* være definerende.⁷

Som en kort oppsummering av hvordan det *generelle alle* som ble formulert gjennom prinsippet «universell utforming» har blitt konkretisert gjennom TEK 10 ser vi følgende: Den juridiske avgrensingen «universell utforming av byggverk» avgrenser et relativt bredt *konkret alle*, som sikrer en bred krets mennesker tilgang til publikums- og arbeidsbygninger. Den juridiske avgrensingen «tilgjengelig boenhet» avgrenser et relativt smalere *konkret alle*, som inkluderer rullestolbrukere og til en viss grad svaksynte, og har en mer begrenset ambisjon om å sikre «tilgjengelighet» for disse andre grupper enn rullestolbrukere.

Det som er vunnet med TEK 10 er imidlertid ganske klart: TEK 10 gjelder *alle* nye boliger, og sikrer en konkret bedring i tilgangen til disse, spesielt for rullestolbrukere. Men det er viktig å være klar over hvor avgrenset dette kravet er. Ut fra TEK 10 kan man bygge «tilgjengelige boliger» men som fortsatt kan være knøttsmå ettromsleiligheter nesten uten dagslys. Ut ifra TEK 10 må gangen og soverommet være store nok til at man kan snu seg rundt i dem, sittende i en rullestol. Men gangen og soverommet kan bare droppes.

2.4 Refleksjoner: Boliger for uføre?

Mange, og spesielt deler av byggnæringen, har kritisert TEK 10 for at kravene til «tilgjengelig boenhet» er unødig fordyrende og representerer en betydelig ekstrautgift for folk som ikke trenger slik tilgjengelighet. Dette fordi arealet må økes for de minste boligene for å gjøre dem salgbare (Kvinge, Langset, og Nørve 2012). Jon Hustad og Elin Ørjasæter fremsatte denne kritikken i TV-programmet «Harde Fakta». Kritikken ble tilsynelatende saklig tilbakevist av statssekretær Sandbakken.⁸ Men denne tilbakevisingen ble, tilsynelatende like saklig, tilbakevist igjen, av Jon Hustad.⁹

I motsetning til Hustads argumentasjon om at «universell utforming» går for langt, argumenterer boligforskerne Jon Guttu og Lene Schmidt for det motsatte, nemlig at kravene «tilgjengelig boenhet» ikke går langt nok. I en bovineundersøkelse har de undersøkt hvordan de nye små-leilighetene faktisk brukes (Schmidt and Guttu 2012). De viser at nye, små leiligheter er vanskelig nok å innrede for «vanlige» beboere, men at de er ennå verre å innrede for funksjonshemmede, spesielt for rullestolbrukere. Disse brukerne trenger mer enn «snusirkler», de trenger også allment mer plass. Den «tilgjengelige boenheten» i TEK 10 er imidlertid intet vern mot slike små og rullestol-uvennlige leiligheter, hevder Schmidt og Guttu.

⁷ 5 paragrafer spesifiserer detaljer som ikke gjelder rullestolbruk. Disse spesifiserer detaljer i lysforhold for svaksynte (TEK 10, § 12-4, § 12-16, § 12-16, § 12-17, og § 12-18).

⁸ [Dag-Henrik Sandbakkens svar til "Harde Fakta"](#).

⁹ [Harde Faktas svar til Sandbakken](#).

Så går TEK 10 for langt i å sikre rettighetene til (noen) funksjonshemmede, eller går den ikke langt nok?

Vel, bare for å ta det først, svaret er at den ikke går langt nok. Universell utforming er ingen betydelig ekstrautgift på boligmarkedet. Den generelle prisveksten fra 1992 til 2012 er på 48,3 %. Prisveksten innen blokkleiligheter for samme periode er på 700 %.¹⁰ Det er økende tomtepriser og økende profitt hos utbyggerne som driver tomteprisene i dagens Norge, til dels fordi utbyggere holder tilbake tomter de kunne bygget ut.¹¹ I perioden 2005-2012 utgjorde økningen av tomteprisene 48 % av prisøkningen (Kvinge, Langset, og Nørve 2012, 8). For de minste leilighetene (ca 1.9 mill i Oslo) vil universell utforming kunne utgjøre 8 % prisøkning (Kvinge, Langset, og Nørve 2012, 69). Poenget vårt er heller dette: Enkelte boligutbyggere og enkelte høyrepopulistiske journalister har satt “vanlige folk” opp mot “funksjonshemmede”, spesielt rullestolbrukere, og fått til å se ut som det er en interessekonflikt mellom dem.

Imidlertid er det også slik at selv om universell utforming faktisk har spilt en veldig liten rolle i prisutviklingen på boligmarkedet, så er ikke tilhengerne av universell utforming helt uten ansvar for at Hustad og Co har kunnet lage en slik interessekonflikt. Universell utforming og “planlegging for alle” var en gang formulert som et prinsipp som ville komme “alle” til gode, jamfør Carsten Boysens kongstanke: *bygger du for funksjonshemmede så bygger du for alle* (Boysen, Hansen og Lange 1974).

Annonsekampanjen fra 2006 prøvde på sitt vis å bygge en allmenn allianse rundt begrepet universell utforming. De ble stoppet av Handikapforbundet som følte at de gikk for langt i å usynliggjøre funksjonshemmede som gruppe. Det er mulig at annonsekampanjen gjorde det. Men på den annen side kan man argumentere for at denne kampanjen ikke gikk langt nok i å bygge en bred allianse. Boligforskerne Schmidt og Guttu hevder at den mangelen på krav om en generell «brukbarhet» i TEK 10 som i følge boligforskerne ville kommet barnefamilier og gamle til gode, gjør TEK 10 til en svak regulering, *også og spesielt* for bevegelseshemmede og svaksynte.

Altså, man kan spør seg følgende: Har mangelen på solidaritet og/eller strategisk alliansebygning med andre brukergrupper enn funksjonshemmede (gamle, unge, småbarnsforeldre, økonomisk svake) gjort at TEK 10 både mangler bred legitimitet og gitt funksjonshemmede et relativt dårlig vern? Og har mangelen på en slik allianse bidratt til å gi utbyggerinteressene i boligmarkedet for stor makt? Et eksempel illustrerer hva som kan stå på spill.

Hvis man er en rik rullestolbruker, eller har rike foreldre, så kan man kjøpe seg en stor enebolig på Oslos vestkant, med heis, store bad, store vinduer, og et kjøkken som er rommelig nok til å droppe skapene under kjøkkenbenken, men fortsatt har masse skaplass tilgjengelig. Hvis man er alenemor i en liten, nedslitt leilighet på Sagene eller Torshov (de finnes fortsatt!), og ett av hennes to barn havner i rullestol, så kan hun ikke gjøre det. Alenemoren kan ikke omsette sin lille leilighet til en stor

¹⁰ Se SSB <http://www.ssb.no/bpi/> og <http://www.ssb.no/priser-og-prisindekser/statistikker/kpi>.

¹¹ Se f.eks. http://www.hegner.no/personlig_ekonomi/article739600.ece.

rullestolvennlig en, uten å flytte langt ut av Oslo sentrum. Men hun har kanskje en jobb som knytter henne til Oslo sentrum, og for å klare tidsklemma mellom jobb, barnehage og skole er hun nødt til å bo sentrumsnært. Hun ville selvfølgelig fått god hjelp fra velferdsstaten, gjennom NAV, og ville kunne klart seg ganske godt. Men det hun og hennes funksjonshemmede barn på denne måten kunne motta ville være økonomiske, organisatoriske og teknologiske *særordninger*, gitt av at barnet var «funksjonshemmet». Poenget med Carsten Boysens «generelt hevede boligstandard», Husbankens kombinasjon av «minstestandard+livsløpsstandard» og Manneråkutvalgets «universelle utforming» var å bygge fysiske miljøer slik at man i størst mulig grad kunne unngå slike særordninger. Man burde unngå de særordningene som i kraft av å være nettopp særordninger opprettholdt stigmatiserende forskjeller heller enn å oppløse dem, og som Arne Skouen for lenge siden og med forakt omtalte som «veldigdommen» (Skouen and Gullvåg 1996).

Den brede brukbarheten som kunne komme alenemoren i indre Oslo til gode, kunne fulgt av at man inkluderte «universell utforming» i en bred sosialpolitisk strategi. Vi er fullt klar over at det å gjeninnføre Husbankens «minstestandard + livsløpsbolig» er hverken ønskelig eller mulig, og vår moral er ikke å skue tilbake på en antatt gyllen fortid. Poenget er bare å vise at utviklingen av «universell utforming» ikke bare er et framskritt, og at veien videre fram kanskje bør inkludere en reformulering av hva «universell utforming» som et bredt politisk prosjekt bør være.

Litteratur

- Arendt, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism*. Schocken Books.
- Askheim, O. P. (2003). *Fra normalisering til empowerment: ideologier og praksis i arbeid med funksjonshemmede*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Aslaksen, F., Bringa, O. R., Bergh, S., & Heggem, E. K. (1997). *Universell utforming. Planlegging og design for alle*. Oslo: Rådet for funksjonshemmede. Hentet fra <http://home.online.no/~bringa/universell.htm>
- Bateson, G. (1987). *Angels fear: Towards an Epistemology of the Sacred*. New York: Macmillan.
- Bergh, S., & Henriksen, G. (1998a). *Universell utforming i praksis*. Oslo: Norges handikapforbund.
- Bergh, S., & Henriksen, G. (1998b). *Universell utforming i praksis*. Oslo: Norges handikapforbund.
- Bjørneboe, J. 1940-07-15-2007. (1977). *Boliger i bratt terreng* (Bd. 11). Oslo: NBI.
- Blitz, D. (2000). Russell, Einstein and the philosophy of non-absolute pacifism. *Journal of Bertrand Russell Studies*, 20, 101–128.
- Boysen, C. (1964). *Boliger for eldre - Spesialboliger eller høynet boligstandard*. Oslo: Boligdirektoratet.
- Boysen, C. (1974). *Boligen og de fysiske utføre*. Særtrykk (Bd. 224). Oslo: NBI.
- Boysen, C. (1978). *De funksjonshemmede i boligmiljøet: forskning og erfaringer, oppgaver og perspektiver*. Småskrift (Bd. 4). Oslo: Norges byggforskningsinstitutt.
- Boysen, C., Hansen, R. A., & Lange, T. (1974). *Planlegg for bevegelsehemmede og du planlegger for alle*. Særtrykk (Bd. 228). Oslo: NBI.
- Boysen, C., & Lange, T. (1979). *Om å gjøre vanlige boliger brukbare for bevegelsehemmede: tilpassing og merkostnader*. Arbeidsrapport (Bd. 21). Oslo: NBI.
- Boysen, C., Lange, T., & Svennar, E. (1979). *A 330.211 Tilpassning til bevegelsehemmede generelt*. Byggforskblad. Norsk Byggforskningsinstitutt.
- Bringa, O. R. (1995). *Veiviser : tilrettelegging av nærmiljø for funksjonshemmede*. Oslo: Kommuneforlaget.
- Bringa, O. R. (1998). *Veiviser til universell utforming*. Oslo: Kommuneforl. : Rådet for funksjonshemmede.
- Christophersen, J. (1990). *Livsløpsboliger: fungerer eller feiler?: etterprøving av Husbankens regler*. Prosjektrapport (Bd. 70). Oslo: Instituttet.

- Cronberg, T. (1977). *Funktionskrav i byggbestämmelser* (Bd. R16:1977). Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning.
- Deltasenteret. (2006). Vi har en plan - om å skape et samfunn for alle. Arbeids- og inkluderingsdepartementet og Miljøverndepartementet.
- Douglas, M. (1970). *Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Harmondsworth, Mddx.: Penguin.
- Eriksen, T. H., & Breivik, J.-K. (2006). *Normalitet*. Oslo: Universitetsforl.
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. London: Tavistock.
- Foucault, M. (1981). *The History of Sexuality, Volume 1: an Introduction*. Harmondsworth, Mddx.: Penguin.
- Glambek, I. (1995). Arkitektur og ideologi. *Nytt norsk tidsskrift*, 12(3), 221 – 232.
- Grue, L. (2006). *Funksjonshemming, retorikk og forståelse*. Dokumentasjonssenterets skriftserie. Oslo: Nasjonalt dokumentasjonssenter for personer med nedsatt funksjonsevne.
- Gulbrandsen, O. (1975). *Om funksjonshemmede* (Bd. 233). [Oslo]: NBI.
- Guttu, J. (2003). «Den gode boligen»: fagfolks oppfatning av boligkvalitet gjennom 50 år. Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo, [Oslo].
- Guttu, J. (2011). *Boligvisjoner: ti forbilder for den sosiale boligbyggingen*. Oslo: Press.
- Hanssen, M. B. (2010). *Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven - Universell Utforming Ikke godta diskriminering*. Oslo: Norges handikapforbund.
- Haug, E. (2001). *Kommunal boligpolitikk*. [Oslo]: Norges handikapforbund.
- Haug, E., & Aslaksen, F. (1998). *Tilgjengelige uteområder*. Oslo: Norges handikapforbund.
- Heggem, E. K., & Dobloug, M. (2000). *Inspirasjon*. [Oslo]: Norges handikapforbund.
- Henriksen, G. (2007). *Hva er universell utforming?* Oslo: Norges handikapforbund.
- Henriksen, G., & Huvenes, R. (2008). *Universell utforming - Hvordan kan vi påvirke?* [Oslo]: Norges handikapforbund.
- Kjørup, S. (2004). *Norsk form: en evaluering*. Rapport nr 35. Oslo: Norsk kulturråd.
- Kommunal- og regionaldepartementet. (2010). *Byggetekniske forskrift - TEK 10*. Oslo: Norsk byggtjenestes forlag.
- Kvarv, S. (1996). Funksjonalismen og sosialdemokratiet. *Nytt norsk tidsskrift*, 13(3/4), 343–350.
- Lange, T., & Ringnes, C. (1985). *A 330.211 Livsløpsboliger*. Byggforskningsblad. Norsk Byggforskningsinstitutt.
- Lange, T., & Svendsen, S. E. (2012). Norsk boligutvikling - dyrere og dårligere? *Plan*, (1), 30–34.
- Latour, B. (2000). A Well-Articulated Primatology – Reflexions of a Fellow-Traveller. I S. Strum & L. Fedigan (Red.), *Primate Encounters*. Chicago: University of Chicago Press.

- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory*. New York: Oxford University Press.
- Manneråk, S. (2001). *Fra bruker til borger: en strategi for nedbygging av funksjonsbemmende barrierer*. Norges offentlige utredninger. Oslo: Statens forvaltningstjeneste. Informasjonsforvaltning.
- Miljøverndepartementet. (1998). *Planlegging for alle* (Veiledninger og brosjyrer). Miljøverndepartementet.
- Miljøverndepartementet. (2007). *Universell utforming. Begrepsavklaring* (Rapport). Hentet fra http://www.regjeringen.no/nb/dep/md/dok/rapporter_planer/rapporter/2007/t-1468-universell-utforming.html?id=493083
- Myrdal, S. 1955-. (2005). *Fokus på skolebygg*. Oslo: Norges handikapforbund.
- Norges byggforskningsinstitutt, Øyri, S., Delbekk, S., & Aasan, L. (2003). *Byggforsk gjennom 50 år*. Oslo: Norges byggforskningsinstitutt.
- NOU 2003: 24. (2003). Mer effektiv bygningslovgivning. Kommunal-og. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/krd/dok/nouer/2003/nou-2003-24.html?id=147997>
- NOU 2005:12. (2005). Mer effektiv bygningslovgivning II. Kommunal-og regionaldepartementet.
- Nørve, S. (2009). *Boligkvalitet og kommunal planlegging* (Bd. 2009:8). Oslo: NIBR.
- Reiersen, E., Thue, E., & Jensen, L.-A. (1996). *De tusen hjem: Den norske stats husbank 1946-96*. Oslo: Ad notam Gyldendal.
- Rolness, K. (1995). *Med smak skal hjemmet bygges: innredning av det moderne Norge*. Oslo: Aschehoug.
- Schmidt, L., & Guttu, J. (2012). *Små boliger: universell utforming, bovaner og brukskvalitet*. NIBR-rapport (Bd. 2012:1). Oslo: NIBR.
- Seierstad, S. H., Jacobsen, S. F., & Bringa, O. R. (1981). *Livsløpsboligen: redegjørelse for tilgjengelighetskrav ved generell boligbygging*. Oslo: Norges handikapforbund.
- Sejersted, F. (1991). *Teknologi og kultur*. Oslo: TMV forlag.
- Skouen, A., & Gullvåg, E. W. (1996). *En journalists erindringer*. Oslo: Aschehoug.
- Slagstad, R. (1995). Den annen front □ : i går og i dag. *Nytt norsk tidsskrift*, 116, 12–24.
- Slagstad, R. (1998). *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax Forlag.
- Solvang, P. (2002). *Annerledes: uten variasjon, ingen sivilisasjon*. Oslo: Aschehoug.
- TEK97. (1997). DSB: Forskrift om krav til byggverk - TEK. Hentet oktober 30, 2012, fra <http://oppslagsverket.dsb.no/content/arkiv/plan-bygg/forskrift-om-krav-til-byggverk/>
- Tennøy, A. (2002). *Tilgjengelighet for funksjonsbemmede* (Bd. 2002:8). Oslo: NIBR.
- The Center for Universal Design. (1995). Universal Design. Definition, principles and guidelines. North Carolina State University.

Tøssebro, J. (2010). *Hva er funksjonsbemming*. Oslo: Universitetsforl.

Whitehead, A. N., & Russell, B. (1925). *Principia mathematica*. Cambridge: University Press.

Wittgenstein, L., & Russell, B. (1922). *Tractatus logico-philosophicus*. London: Routledge & Kegan Paul.